

MAGYAR AFRIKA TÁRSASÁG
AFRICAN-HUNGARIAN UNION

AHU MAGYAR AFRIKA-TUDÁS TÁR
AHU HUNGARIAN AFRICA-KNOWLEDGE DATABASE

BODROGI Tibor et al.

Afrika népei (könyvrészlet)

Eredeti közlés/Original publication:

1965, in: Ortutay Gyula szerk: *A világ népei*, Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 752–808. old. (A Kultúra világa sorozat)

Elektronikus újraközlés/Electronic republication:

AHU MAGYAR AFRIKA-TUDÁS TÁR – 000.000.675

Dátum/Date: 2013. július 21. / July 21.

Az elektronikus újraközlést előkészítette

/The electronic republication prepared by:

B. WALLNER, Erika és/and BIERNACZKY, Szilárd

Hivatkozás erre a dokumentumra/Cite this document

Bodrogi Tibor et al.: *Afrika népei*, *AHU MATT*, 2013, **pp. 1–93. old.**, No. 000.000.675, <http://afrikatudastar.hu>

Eredeti forrás megtalálható/The original source is available:

kötetben: nagyobb könyvtárakban (több kiadásban)

Kulcsszavak/Key words

magyar Afrika-kutatás, az afrikai régészet, történelem, nyelvek, embertani kép, népek, társadalmak és kultúrák áttekintése, Hungarian Africa-research, overview of the African archaeology, history, languages, anthropological characteristics, peoples, societies and cultures

AZ ELSŐ MAGYAR, SZABAD FELHASZNÁLÁSÚ, ELEKTRONIKUS,
ÁGAZATI SZAKMAI KÖNYV-, TANULMÁNY-, CIKK- DOKUMEN-
TUM- és ADAT-TÁR/THE FIRST HUNGARIAN FREE ELECTRONIC
SECTORAL PROFESSIONAL DATABASE FOR BOOKS, STUDIES,
COMMUNICATIONS, DOCUMENTS AND INFORMATIONS

* magyar és idegen – angol, francia, német, orosz, spanyol, olasz és szükség szerint más – nyelveken készült publikációk elektronikus könyvtára/
writings in Hungarian and foreign – English, French, German, Russian,
Spanish, Italian and other – languages

* az adattárban elhelyezett tartalmak szabad megközelítésűek, de olvasásuk vagy letöltésük regisztrációhoz kötött/the materials in the database are free but access or downloading are subject to registration

* Az Afrikai Magyar Egyesület non-profit civil szervezet, amely az oktatók, kutatók, diákok és érdeklődők számára hozta létre ezt az elektronikus adattári szolgáltatását, amelynek célja kettős, mindenekelőtt sokoldalú és gazdag anyagú ismeretekkel elősegíteni a magyar afrikanisztikai kutatásokat, illetve ismeret-igényt, másrészt feltárni az afrikai témájú hazai publikációs tevékenységet teljes dimenziójában a kezdetektől máig./The African-Hungarian Union is a non-profit organisation that has created this electronic database for lecturers, researchers, students and for those interested. The purpose of this database is twofold; on the one hand, we want to enrich the research of Hungarian Africa studies with versatile and plentiful information, on the other hand, we are planning to discover Hungarian publications with African themes in its entirety from the beginning until the present day.

AFRIKA NÉPEI

(könyvrészlet a *Világ népei* c. enciklopédikus összeállításból)

Bodrogi Tibor (et al. ?)

(A Szerkesztő jegyzete / Note by the Editor. Ez a vélhetően Bodrogi Tibor tollából származó munka (az 1965-ös kiadásban nincsenek a konkrét szerzők megjelölve a *Világ népei* egyes fejezeteinél) mára nyilvánvalóan objektíve (*lásd a megjelenési évszámát*) is elavult, már amennyiben közel fél évszázad minden rendű és rangú új ismeretanyaga hiányzik belőle. Mindemellett alkalmas arra, s nem csak azért, mert egyelőre más hasonló összefoglalóval nem rendelkezünk magyar nyelven, hogy betekintést adjon, általános bevezetőül szolgáljon az afrikai kontinens sokrétű társadalmi és történelmi viszonyainak, sokarcú kulturális világának a megismeréséhez, a megismerés első lépéseihez. Az összefoglalás szóhasználata, a régészeti és nyelvészeti kifejezések számos esetben mára megváltoztak és nem pontosak, bizonyos megállapítások pedig immár nem helytállóak. Ezek javítására azonban nem vállalkoztunk (az áttekintés esetleges szakmai felhasználásakor tehát érdemes mindent ellenőrizni). Viszont az egyes és egykor eléggé hevenyészve összeállított bibliográfiai adatok leírását erőteljesen pontosítottuk. /)

AFRIKA ÚTJA AZ ŐSKORTÓL A TÖRTÉNELMI IDŐKIG

Az afrikai kontinens legrégebb korszakát mind ez ideig sok tekintetben homály fedi. Az archeológiai kutatások, amelyek az őskori kultúrákat tárják fel Afrikában, még a kezdet kezdetén tartanak, és eddigi ismereteink az afrikai őskorról egyelőre csak kevés, többé-kevésbé véletlen jellegű leletre támaszkodnak, azonkívül nem is ölelik fel Afrika egész területét. Archeológiai szempontból csaknem teljesen ismeretlen terület még Afrika középső és nyugati övezete.

Az eddigi archeológiai leletekből arra következtethetünk, hogy az alsó kőkorszak korai időszakában, az ún. alsó palaeolitikorban Afrika kulturális fejlődése az európaival hasonló szinten állott. Az alsó palaeolit korszak jellegzetes eszközei mindkét világrészben az ún. *szakócák*, amelyek Európában a chelles-i és az acheuli kultúrát jellemzik. Észak-Afrikában az acheuli kultúrának egy különleges válfaja alakult ki, amelyet a bordj-al-sbaiki lelőhelyről *sbaiki kultúrának* hívnak. Ezt a kultúrát finom kidolgozású szakócák jellemzik, amelyekből levél formájú dárdahegyeket készítettek.

Dél-Afrikában chelles-i és acheuli típusú kőszerszámok képviselnek egy sor alsó palaeolit helyi kultúrát. Ezek közül a legrégebbi a *Victoria West-kultúra*, a fejlődés későbbi szakaszából valók a *Stellencosch-*, *Mossel Bay-* és *Fauresmith-kultúra*. Kelet-Afrikában az *oldowai-kultúra* kőszerszámai viselik magukon a chelles-i és az acheuli kézművesség jellegzetes vonásait. Nyilván még ennél is régebbi a *kafu-kultúra* Uganda északnyugati részében, ahol a szakócák nem fejlődtek ki teljesen.

Az acheulinél fiatalabb moustier-i kultúra európai képviselője a neandervölgyi ősember. Néha ezt a kultúrát közép-palaeolitiként különböztetik meg az alsó palaeolittól. Főleg hasított szerszámok jellemzik, amelyek formájukat tekintve részben állandósulnak, részben azonban lényegesen különböznek a régebbi kőszerszámoktól. A moustier-i kézművességnek megfelelő észak-afrikai kultúrát a bir-el-ateri lelőhelyről *ateri-kultúrának* nevezzük. Gyakran fordulnak itt elő nagy szakás hegyek, meghosszabbított nyéllel, amelyek nyilván dárdául és nyílhegyül szolgáltak. Dél-Afrikában moustier-i típusú szerszámok, amelyeknek valódi kora mind ez ideig eléggé vitatott, a *glen-greyi kultúrában* jelennek meg, valamint *Stillbay* későbbi felső *palaeolit kultúrájában*, amely Dél-Kenya és Észak-Tanganyika területén terjedt el.

Afrika palaeolitikori lakóinak csontmaradványaiból képet kaphatunk arról, kik is voltak ezen őskori kultúrák hordozói az afrikai kontinens területén. A legrégebbi ilyen leletek közé tartozik az ún. *rhodesiai koponya*, amelyet 1921-ben találtak Észak-Rhodesiában, a Broken Hill-i ónbányákban. Egyes jegyeiben különbözik a neandervölgyi koponyáktól, ezért sokáig vitatott volt eredete. Feltárása óta azonban a neandervölgyi ember további csontmaradványait találták meg Dél-Afrikában, Marokkóban, Etiópiában és Tanganyikában, s ezzel kétségtelenné vált, hogy Afrika már az emberré válás idején lakott volt. Sőt,

egyedek kutatók Afrikát tekintik az emberiség őshazájának. Nézetüket főleg arra építik, hogy Dél-Afrikában találták meg a legrégibb ember-szabású majmokat – *australopithecus*, *plesianthropus* és *paranthropus*. A *pithecanthropus*-nak ezek az elődei véleményük szerint az ember és a magasabb rendű majmok közötti fejlődési hézagot töltik ki. Ma ez a probléma még korántsem kielégítően megoldott, és különben sem tartozik e munka keretébe.

A felső palaeolitban az afrikai kontinens kulturális fejlődése már lényegesen eltér az európaiktól. Ebben a korban Afrika a nagy földközi-tengeri kultúratelethez tartozik, amely egész Észak-Afrikára, Itáliára, Délkelet-Európára kiterjedt, s benyomult Palesztinába és Szíriába is. Ennek az ún. *capsi-kultúrának* az eredetét ez idáig nem fejtették meg kielégítő módon. Egyes kutatók Ázsiából származtatják, mások azonban úgy vélik, hogy a mai Algéria és Tunisz területén keletkezett. A legrégibb capsi szerszámok csaknem azonosak az európai aurignaci szerszámokkal, csak a későbbi fejlődés során térnek el egymástól az európai és afrikai felső palaeolit kultúrák. A capsi kőszerszámok zöme különböző apró pengék az ún. háromszög, szegmens és trapéz alakú mikrolitok, amelyeket valószínűleg fanyélbe illesztettek, s így keletkeztek a dárdák, nyilak és kések. Észak-Afrika felső palaeolit településeinek gyakori leletei az átfúrt strucctojás-töredékek, amelyeket az afrikai sztyepek lakói korunkig felhasználtak ékszereikhez és díszítésekhez. A strucctojás héját a capsi-kultúrában edénynek is használták: gyakran vékony, bevéselt vonalas minták díszítik. Az észak-afrikai capsi-kultúrához igen hasonló a dél-afrikai *wiltoni-kultúra*, amelyet később Afrika ugyanezen részében, az ún. *smithfieldi-kultúra* váltott fel. Ebből azonban hiányoznak a mikrolitok, s feltehetően a smithfieldi kultúra hordozói már ismerték a kerámiát.

A felső palaeolit ősemberének csontmaradványai egész Afrikában gyakoriak, azt bizonyítva, hogy már az őskor ezen időszakában kialakultak azok a fő fajták, amelyeket Afrika területén a történelmi korszakban is megtalálunk. A capsi időszakból származó észak-afrikai antropológiai leletek bizonyossága szerint a felső palaeolitikorban. Észak-Afrikát a *crô-magnoni* típushoz tartozó emberek lakták. Észak-Afrika felső palaeolitikori lakói azonban egyes negroid vonásaikkal, legfőképpen erősen szélesedő orrukkal némileg különböznek az európai *crô-magnoni* embertől. Határozottabb negroid vonások jellemzik azokat a felső palaeolitikori csontleleteket, amelyeket Timbuktutól nyugatra találtak, és kisebb mértékben a Csád-tótól délkeletre, a Fitri-

tónál előkerült leleteket is. A moustier-i és stillbay–wiltoni típusú kőszerszámokkal együtt olyan emberi csontmaradványokat is találtak Dél-Afrikában, amelyek egyes jellegzetes vonásai a mai ausztráliaiak antropológiai típusára emlékeztetnek. Igen nagy számban tárnak fel Dél-Afrikában ún. *boszkopi típusú* emberi csontvázakat. A boszkopi ember legfontosabb leletét Fokváros közelében, Fishhoek-ban találták, a Stillbay-kultúra kőszerszámaival együtt. Abból, hogy ez a kultúra Kelet-Afrikában terjedt el, továbbá, hogy khoiszani (busman és hottentotta) faji jellegzetességeket mutató koponyaleletekre bukkantak Afrikának ezen a részein (pl. Szudán déli részében, a Kék-Nílus mellett Singában) egyes kutatók arra következtetnek, hogy a khoiszani faj emberei már a palaeolitban megjelentek Kelet-Afrikában. Állításukat azzal támasztják alá, hogy a közép-tanganyikai kindigák antropológiai szempontból mindmáig sok olyan vonást mutatnak, amelyek a khoiszani fajta jellemzői, s máig is a khoiszani nyelveket beszélik. Egyes kutatók ezért Kelet-Afrika eredeti khoiszani lakossága maradványainak tartják őket. Afrika palaeolitikori lakossága táplálékát vadászattal, a vadon termő növények és alacsonyabb rendű állatfajták gyűjtögetésével biztosította. A gyűjtögetés fontos szerepét bizonyítják az Észak-Afrika capsai telepein talált nagy kagylóhalmok. Ezekben a kagylóhalmokban elejtett vadállatok – szarvasok, gazellák, vaddisznók, juhok, lovak, orrszarvúak, elefántok, vízilovak, bivalyok, rókák, hiénák, leopárdok, oroszlánok stb. – csontmaradványait is feltárták.

Egyiptom capsai településein már kőmozsarakat is találtak, amelyekben megőrlték az összegyűjtögetett növényeket és azok magvait; e növények jelentőségét tehát már a felső palaeolitikorban ismerték, megművelésükre azonban csak a neolitikorban tértek rá. Ez a termelési forradalom az Alsó-Nílus völgyében indult meg. A földművelés kezdetei a Nílus völgyében az i. e. V. évezred első felére tehetők; ekkor kezdődik Afrikában a tulajdonképpeni neolitikus fejlődés. Az archeológusok a mai Egyiptom területén önálló neolitikus kultúrák egész sorát különböztetik meg. Ezek közül a legrégebbi a felső-egyiptomi *taxai kultúra*. A többi kultúrák időrendiségét ez ideig nem sikerült még megnyugtatóan tisztázni. A felső-egyiptomi *Badári*, valamint az alsó-egyiptomi *Faiyum* és *Merimde beni-Szalama* az afrikai neolitikus kultúrák fő lelőhelyei. Későbbi az *amarai* és a *gerzei* kultúra, amelyekben már megjelenik a réz. A Nílus völgyének neolitikori lakosai nyilván szerteágazó kapcsolatokat tartottak fenn más területek, főleg Elő-

Ázsia lakosaival, s e kapcsolatoknak döntő jelentőségük volt földműves tevékenységük kialakítására.

A Nílus-völgy lakóival körülbelül egyidőben tértek át – minden külső behatás nélkül – a vadászó és gyűjtögető életmódról a földművelésre Nyugat-Szudán lakosai is, először valószínűleg a Niger felső folyása mentén. A növények egész sorát honosították meg, közülük a legfontosabb a köles (*Pennisetum typhoideum*), a sorgum, egy különleges rizsfajta, a szezám és a haszonnövények közül a gyapot. Szudán földművelő lakossága eleinte semmilyen háziállatot nem ismert. Csak később – mindenestre még a neolitikorban – jutottak el a legfontosabb háziállatok – a kecske, juh, szarvasmarha, sőt valószínűleg a sertés is – Nyugat-Szudán területére. Ezek a háziállatok Ázsiából származnak, s Afrikában legelőször a Nílus völgyében jelennek meg. Egyiptom és Szudán között a közvetítő szerepét feltehetőleg Núbia töltötte be, de az sincs kizárva, hogy Nyugat-Szudán neolitikori lakossága a háziállatokat a szaharai és az észak-afrikai népekkel való érintkezés során ismerte meg.

A földműves kultúrák e két legrégebbi területe – az Alsó-Nílus völgye és Nyugat-Szudán – fontos központok voltak, ahonnan a földművelés Afrika egyéb területeire is áttért, s mindenütt a palaeolitikorból a neolitikorba való átmenet befejezését jelentette. A gyűjtögető és vadászó életmódról a földművelésre és állattartásra való áttérés nagyon lassú volt, amint azt az egyes dél-tuniszi lelőhelyeken talált kőszerszámok változásai is mutatják: a legrégebbi rétegek capsai kőeszközöket, a felsőbb rétegek késő capsai típusú, valamint átmeneti jellegű szerszámokat, a legfelsőbb réteg pedig már kifejlett neolitikus eszközöket tartalmaz. Ugyanazokban az évszázadokban, amikor Észak-Afrikában a palaeolitikus kultúrákat neolitikus, földműves kultúrák váltották fel, hasonló folyamat zajlott le a Szaharától délre, a szudáni sztyeppvidéken is. A régészet erre vonatkozólag mindmáig nem tud biztos időbeli adatokat nyújtani, csak Núbia területén lépünk szilárdabb talajra. Núbiának a Nílus második sellőjétől, Wadi Halfa vidékétől a Kék- és a Fehér-Nílus összefolyásáig terjedő partvidéket nevezzük. A núbiai neolitikus kultúrák egyes fejlődési fokait A., B. és C. vel jelölik. A neolitikus fejlődés Núbiában az i. e. IV. évezred első negyedében kezdődött. Khartoum közelében a Nílus mindkét partján levő teraszokon neolitikus kő- és csontszerszámokat, valamint kifejezetten negroid jellegű emberi csontvázakat és koponyákat találtak. Núbia néger lakossága még a neolitikus kor kezdetén is halászáttal, vízilóva-

dászattal és vadon termő növények gyűjtögetésével foglalkozott, a nagy mennyiségű vadállati csont között azonban elvértve már az első háziállatok – kutya, juh és kecske – csontjait is feltárták. Ezek a núbiai lakosságnak az egyidejű egyiptomi neolitikus kultúrákkal való kapcsolatát bizonyítják. A B. szakasz kb. i. e. 3100-tól 2250-ig tartott, és lényegében összeesik az egyiptomi óbirodalom fennállásával. Ebben az időben a földművelés már Núbia-szerte elterjedt. A legfőbb mezőgazdasági növények, amelyeket mindmáig termelnek Núbiában, Szudánból jutottak el hozzájuk. Azok az intenzív kapcsolatok azonban, amelyek az egyiptomi óbirodalom idején Núbia és Egyiptom között fennálltak, a núbiai földművelést sok olyan növénnel is gyarapították, amelyeket Afrika földjén először az Alsó-Nílus völgyében termeltek. A föld megművelésének ismerete nemcsak Núbiába jutott el Nyugat-Szudánból, hanem feltehetően a mai Etiópia őslakosaihoz is. Valószínű, hogy Etiópiába a földművelést az Afrika nyugatibb vidékén élő négerék hozták el, akik fejlettebb életmódjuk következtében könnyen hatoltak be a gyűjtögető és vadászó csoportok gyéren betelepült övezeteibe. Bevándorlásuk következménye a néger vér erős keveredése, sőt, egyes területeken a néger vér túlsúlya Etiópia mai lakosságában. Etiópia őslakói a földművelés átvételével egyidőben – főleg Núbia közvetítésével – a szarvasmarhával, a juhval, valamint a kecskével is megismerkedtek.

A földművelésen és az állattenyésztésen alapuló fejlettebb gazdálkodás fokozatos elterjedését Kelet-Afrika további területein Nyugat-Kenya, Észak-Tanganyika és Közép-Uganda régészeti leletei bizonyítják. Ezeket a leleteket a régészek az i. e. I. évezred első századába helyezik. A szakirodalomban eltérő vélemények alakultak ki arra nézve, hogy ennek a kelet-afrikai neolitikus földműves kultúrának kik voltak a hordozói. Az etiópiai faj jellegzetes vonásait mutató csontleletek alapján joggal tehető fel, hogy a kelet-afrikai területekre, amelyeket addig csak gyűjtögető és vadászó csoportok laktak, északról jöttek be az első földművesek, akik a kontinens későbbi történelmi fejlődése során igen nagy szerepet játszottak.

A földművelés továbbterjedését Afrika újabb övezeteibe a trópusi őserdők áthatolhatatlan fala akadályozta. A nedves trópusi éghajlat alatt a gabonafélék menthetetlenül kipusztultak; termelésüket a sztyeppeken és a tropikus őserdők kevésbé nedves szélein uralkodó éghajlati viszonyok szabták meg. Nyugat-Afrikában ugyan a kölessel és a sorghummal együtt meghonosodott az ún. guineai yam is, egy

gumós növény, amely nedves éghajlaton is megterem, s valószínű, hogy már az afrikai neolitikor kezdetén lehetővé tette egyes földműves csoportoknak, hogy behatoljanak az Atlanti-óceán guineai partjain elterülő széles őserdősávba. A guineai yam azonban sohasem terjedt túl a trópusi őserdő guineai részén, úgyhogy a hatalmas észak-afrikai őserdők övezetét a földművesek nem telepíthették be mindaddig, amíg nem ismerkedtek meg olyan mezőgazdasági növényekkel, amelyek a trópusok nedves és forró égövében is megteremnek. Ilyen növény volt a yam, a táró és a banán, amelyeknek eredeti hazája Dél-Ázsia tropikus övezete. Ma még nem tudjuk biztosan, milyen módon ismerkedett meg Afrika ezekkel a növényekkel, sok körülmény azonban arra vall, hogy e növények ismeretét a mai Madagaszkár lakosainak Indonéziából származó ősei közvetíthették Afrika keleti partvidékére, valószínűleg az időszámításunk kezdete körüli időkben. A yam, a táró és a banán termesztésének ismerete fokozatosan terjedt el nyugati irányban a közép-afrikai őserdők északi szélei mentén élő afrikai földműves lakosság körében. Elterjedését igen előnyösen befolyásolták az akkori éghajlati viszonyok. A tropikus őserdők, amelyeknek külső övezetei mind a gabonafélék, mind az új trópusi növények termesztésére alkalmasak voltak, abban az időben sokkal nagyobb területet foglaltak el, mint ma. Római utazók beszámolóiból arra következtethetünk, hogy az őserdő északi széle egészen Khartoumig, tehát a Szahara déli széléig terjedt. Az új trópusi növények termesztése lehetővé tette, hogy a mai szudáni törzsek egyike-másika mélyebben hatoljon be az őserdő belsejébe, s ezzel megkezdődött az emberi történelem egyik legnagyobb etnikai expanziója: a bantu expanzió. A bantuk lakják ma Afrika nagy részét – nagyjából a 3. szélességi foktól délre eső területeket.

A legújabb nyelvészeti kutatások egyöntetűen azt igazolják, hogy a mai bantuk eredeti hazája Kamerun területén volt. A fejlettebb földművelő kultúra nyilván hozzájárult ahhoz, hogy Afrikának ebben az övezetében jelentősen megnőtt a lakosság száma. A bantuk eredeti hazájukból valószínűleg keletre és délre, a tropikus őserdő övezetébe kezdtek terjeszkedni, amelyet addig csak pigmeus vadászok és gyűjtögető törzsek laktak. Annak ellenére, hogy a mezőgazdasági termelést csaknem a kezdet kezdetétől állattenyésztéssel egészítették ki, a mai trópusi őserdőlakó bantuknak gyakorlatilag jóformán semmilyen háziállatuk nincs.

A bantuk nagymérvű expanziója azonban nem korlátozódott a tropikus őserdők övezeteire, hanem a történelmi korban fokozatosan betelepítették az afrikai kontinens egész déli harmadát, sőt a sztyeppeken is megvetették lábukat. Azok a növények azonban, amelyek a trópusi őserdőben földművelésük alapját képezték, nem váltak be a szárazabb sztyeppeken. Ezért a mai bantuk ősei; akik Kelet- és Dél-Afrika sztyeppjeit betelepítették, ismét olyan növényeket voltak kénytelenek meghonosítani, amelyeknek az itteni éghajlat jobban megfelelt. Valamennyi kelet- és dél-afrikai bantu törzs mindmáig főleg az eleuszinét és a sorghumot termeszt, vagyis pontosan ugyanazokat a gabonaféléket, amelyeket első ízben Etiópia legrégibb földművesei termesztettek, s amelyek az első neolitikori földművesekkel terjedtek el Kelet-Afrikában. Már egymagában ez a tény is azt mutatja, hogy a bantuk ezeket a növényeket Kelet-Afrika neolitikori földműveseitől vették át, akiket terjeszkedésük során magukba olvasztottak. Minden valószínűség szerint ők ismertették meg a bantukkal a szarvasmarhát, a juhot és a kecskét is, amelyeknek tenyésztése mezőgazdasági tevékenységük jellegzetes kiegészítőjévé vált. Miután a bantuk Kelet-Afrikában újból megismerték a gabonatermesztést és az állattenyésztést, már semmi sem állta útjukat dél felé. A khoiszani gyűjtögető és vadásztribuszok, amelyek Afrikának ezt a részét lakták, a bantuk nyomása elől Dél-Afrika távolabbi sivatagi övezeteibe és sós sztyeppjeire húzódtak vissza, ahol a talaj már nem alkalmas mezőgazdasági művelésre. Ugyanúgy, mint az afrikai múlt sok egyéb jelenségét, a bantuk expanzióját sem lehet időben pontosan meghatározni. Az egyetlen szilárd alapot, amelyre becsléseinket támaszthatjuk, a mai bantu antropológiai típus jellegzetes vonásait mutató dél-rhodesiai zimbabwei leletek képezik. A radiokarbon vizsgálatok alapján a tudósok e leleteket az i. sz. VII. századból származtatják, valószínű tehát, hogy a bantuk terjeszkedése legkésőbb az ezt követő évszázadokban befejeződött.

Az afrikai gazdálkodást már a földművelés kezdetétől fogva állattenyésztés és állattartás is jellemezte. Afrika egyes területein az állattenyésztés jelentősége fokozatosan felülmúlta a földművelést, sőt egyes etnikai csoportoknál végül teljesen elnyomta, s önálló legelőgazdálkodást eredményezett. Minden jel arra mutat, hogy ezt a gazdasági fejlődést az afrikai szárazföld fokozatos kiszáradása idézte elő, már a történelmi korban, amikor a sivatag és a sós száraz sztyepp kiterjedése az őskori Afrika természeti és éghajlati viszonyaihoz képest jelentősen kiterjedt a nedvesebb, tehát termékenyebb területek rovására.

ra. A földművelésre mindinkább alkalmatlanná vált területeken a legelőgazdálkodás fokozatosan felülkerekedett, míg végül számos népcsoport teljesen vagy csaknem teljesen abbahagyta a földművelést. Az afrikai viszonyoktól függetlenül hasonló fejlődés ment végbe a szomszédos Arab-félszigeten is. Az eddigi kutatások alapján úgy látjuk, először Délkelet-Afrikában fejlődött ki önálló legelőgazdálkodás, nyilván a szomszédos Arábia közvetlen kulturális hatására. A pásztorkodó nomád életmód kialakulásának folyamata Afrika egyes területein valószínűleg igen hosszadalmas volt, és már jócskán a történelmi korban zajlott le. Észak-Afrikában és Szudánban a nomád pásztorkodást elsősorban azok az arab vándortörzsek terjesztették el, amelyek a XI. században hatoltak be Közép-Arábiából a Sínai-félszigeten keresztül Észak-Afrikába. Afrika egyes vidékein ez a lassú fejlődési folyamat, amely nyilván már a neolitikorszakban megindult, még a mai napig sem fejeződött be. Így pl. a felső-nílusi nilota törzseknél jól megfigyelhető, hogyan kerekedik felül az állattenyésztés a földművelésen, amely pedig eredetileg valamennyi nilota törzs megélhetésének alapja volt.

Afrika kulturális fejlődésének vázlata nem lenne teljes, ha legalább röviden nem említenők meg a vas elterjedését. Mint ahogyan a földművelés is hosszú évszázadokon keresztül, fokozatosan terjedt el Afrikában, a vassal sem egyidejűleg ismerkedtek meg Afrika minden részében. A legújabb kutatások eredményei azt mutatják, hogy a vas terjedésének fontos központja a Merowe-birodalom volt, amely az i. e. VI. századtól az i. sz. IV. század első feléig állt fenn a mai Szudán Köztársaság északkeleti részén. Innen terjedt el Afrikában a vas előállításának és feldolgozásának ismerete. A Merowében talált régészeti leletekből kitűnik, hogy a vasöntést itt már i. e. 300 előtt ismerniük kellett. Egyes szudáni törzsek a vasöntést és -feldolgozást nem sokkal később már ismerték. A trópusi Afrika lakosságának többsége a XV. század végén, amikor az első portugál utazók eljutottak hozzá, már régén ismerte a vasat, más törzsek viszont csak a XVIII., sőt a XIX. században ismerkedtek meg a vassal, illetve annak felhasználásával. Csak a legelmaradottabb afrikai törzsek – a közép-afrikai pigmeusok és a dél-afrikai busmanok – nem kezdték meg a legújabb korig sem a vas megmunkálását.

A vas feldolgozásának kezdete a termelés valamennyi ágát, valamint a cserekereskedelmet és a kézműipart is erősen fellendítette. Alapvető jelentősége volt a mezőgazdaság fejlődése szempontjából,

amely a vaskapákban, késekben és sarlókban sokkal produktívabb termelőeszközöket kapott. A vaskapák valamennyi törzsnél felváltották a régebbi mezőgazdasági eszközöket – a kihegyezett fabotokat, amelyeket eredetileg még a gyűjtögető törzsek használtak a talaj feltúrására, hogy könnyebben találják meg az ehető gumókat, gyökereket és a különböző rovarokat és álcákat. Amikor a neolitikorban a gyűjtögető és vadászó törzsek a korábbi többé-kevésbé véletlen növénygyűjtögetés helyett fokozatosan megismerték a mezőgazdasági növények rendszeres és céltudatos termesztését, a föld megműveléséhez továbbra is eredeti eszközeiket használták, csupán a vas előállításának és feldolgozásának megismerése után cserélték fel ezeket a kezdetleges szerszámokat a tökéletesebb vaspengéjű kapával. Ha elgondoljuk, milyen nagy jelentősége volt a vas megismerésének a különböző termelőeszközök fejlesztése szempontjából, könnyen megértjük, miért olyan nagy tekintély a kovács csaknem valamennyi afrikai földműves törzsnél, ahol gyakran kiváltságos társadalmi helyzetet foglal el. A kovácsok egyben az első specializált kézművesek is, akik kiváltak a többi földműves köréből. A termelési technikának a vas feldolgozásából és felhasználásából eredő változásai igen fontos változásokat eredményeztek az addigi termelési viszonyokban is, és végeredményben az eredeti törzsi rendszer lassú felbomlásához vezettek.

Ilyen módon ment végbe Afrika gazdasági és kulturális fejlődése a palaeolitikortól a történelmi időkig. Ez a fejlődés csak az európaiak intenzívebb behatolásával fejeződött be, s egyúttal egy újabb korszak vette kezdetét – az afrikai népek gyarmati leigázásának, majd győzedelmes nemzeti felszabadító harcának korszaka. Az itt csak röviden vázolt fejlődés során kialakultak Afrika főbb kulturális övezetei, amelyek sajátosságait gazdasági és történelmi fejlődésükben kell keresni.

Az egyes afrikai övezetek a fejlődés során azonban nemcsak kulturális tekintetben különültek el: ezekben az évezredekben az afrikai kontinensen kialakultak az egyes fajok is, és Afrika lakossága nyelvi tekintetben is erősen differenciálódott. A következő fejezetben tehát Afrika lakosságának antropológiai és nyelvészeti képét próbáljuk megrajzolni.

AFRIKA ANTROPOLÓGIAI ÉS NYELVÉSZETI KÉPE

Sokak elképzelésében Afrika fogalma még most is a négerek fogalmával párosul, jóllehet a négerek Afrika lakosainak csak egyik – bár igaz, hogy legnépesebb – fajtáját képezik.

Közép-Afrika őserdeiben, néger törzsektől körülvéve, a *negro-ausztraloid fajta* afrikai ágából származó *pigmeusok* kis csoportjai élnek. A pigmeus különálló rassz, amelyet a negroid fajtától jellegzetes vonások egész sora különböztet meg. Elsőnek a feltűnően alacsony testalkat tűnik szembe: a pigmeusok átlagos magassága 141–142 cm, csak a néger keverékeknél találunk 150 cm-nél magasabbakat. Bőrük jóval világosabb, mint a négerké, s jellegzetesen sárgás vagy vöröses árnyalatú. További jellegzetes vonásaik: göndör haj, széles, húsos orr, aránylag széles száj, keskeny ajakkal és feltűnő szélesre nyílt szemek. A négerektől a kisebb mérvű prognatia, kiálló arc, a bajusz jellegzetes növése és az erősebb testszörzet is megkülönbözteti őket.

Egyes faji jegyeik a pigmeusokat a szintén negro-ausztraloid *busmanok*hoz közelítik, akik a *hottentottákkal* együtt az ún. *khoiszani fajtát* alkotják. Elnevezésük a Khoi-Khoin névnek, a hottentották tulajdonképpeni nevének, a busmanok eredeti *san* nevével való összekapcsolásából jött létre. A khoiszan fajtára jellemző a világos bőrszín – „a száradó lomb színe” –, spirálisan csavarodó csomókban kinövő, göndör haj, amelyből kiviláglik a fehér fejbőr, hosszú fej, széles orr, a nők steatopygiája (zsírfarúsága), a feltűnően kis kéz és láb, lapos arc, amely a szemhéj jellegzetes alakjával együtt – főleg a hottentottáknak – bizonyos mongoloid jelleget ad. A busmanok átlagos testmagassága 148–156 cm, a hottentottáké 10–15 cm-rel több. A busmanoktól nagyobb prognátiájuk, a kifejtettebb szemöldökív és hosszabb koponyájuk is megkülönbözteti őket. Eltérő jellegzetességeik alapján az antropológusok a busmanokat és a hottentottákat a khoiszani fajta önálló típusú képviselőinek tekintik, akik valószínűleg egymástól függetlenül fejlődtek ki a késői palaeolitikorban, amelyben közös ősük, az ún. boszskopi ember élt.

A már említett két faj tán kívül a legnépesebb afrikai rassz, a *negroid* is a negro-ausztraloid ághoz tartozik. Képviselőik Afrika nagy területét lakják: a Szaharától délre, valamint a Szahara keleti részén. Jel-

lemzőik a sötét bőr, göndör haj, prognátia, széles és lapos orr, valamint vastag, húsos ajak. Érthető, hogy olyan nagy területen, amilyen a négerek laknak, különböző antropológiai típusok alakultak ki, amelyek eltérő átlagmagassággal, világosabb vagy sötétebb bőrszínnel, nagyobb vagy kisebb prognátiával, ajkuk alakjával és koponyáformájukkal különböznek egymástól. Legsötétebb bőrűek a Felső-Nílus mentén és az afrikai szárazföld legnyugatibb részein, főleg a Szenegálban és Guineában élő négerek. A nyugat-afrikai négereknek a legkifejlettebb a prognátiájuk és aránylag magas növésűek, Dél-Afrika lakói ezzel szemben világosabb bőrszínnel rendelkeznek és a prognátia csaknem teljesen hiányzik. A dél-afrikai négereknek a Felső-Nílus mentén lakó törzsekhez hasonlóan jellegzetesen hosszú koponyájuk van. Rövid koponya jellemzi ezzel szemben a trópusi őserdők lakóit, akik a szudáni sztyeppek néger törzseihez viszonyítva valamivel alacsonyabb termetűek, akárcsak Kelet-Afrika lakói. Egyes antropológusok az eltérő jellegzetességek alapján a negroid fajta keretén belül több önálló antropológiai típust különböztetnek meg. Szudán övezetében nyugattól kelet felé haladva, a *szenegál*, *niger*, *csád*, *saharai* és *nilusi* (nilota) típust különítik el. Önálló típusként tartják számon az Atlanti-óceán guineai partját szegélyező trópusi őserdőkben és a Kongó folyó vízgyűjtő területén élő törzseket, s egy további önálló típusként az Afrika keleti és délkeleti vidékein élőket. Legjellegzetesebbek a niloták, azaz a Nílus középső és felső folyása mentén lakó nilusi törzsek (dinka, silluk, nuer stb.). A nilusi típus a többitől főleg magas termetével különbözik: átlagos testmagasságuk 182 cm, sőt egyeseknél a 2 métert is eléri. A nilotákra ugyancsak sötét bőrük, jellegzetesen hosszú koponyájuk, keskenyebb orruk és csekély prognátiájuk jellemző.

Az *etiópai* – az első pillantásra is felismerhetően – átmenetet képez a negroid és az európai rassz között. Ide tartoznak Etiópia, Szomália és Észak-Afrika többi övezeteinek lakói, főleg a bedzsa, afar, szomáli, galla, amhara és egyéb törzsek és nemzetségek. A núbiaiakban is erősen vegyülnek az etiópai faji elemek. Az etiópai fajtát a közép-, sőt, magas termet, bronzvörös bőr, hullámos, olykor göndör haj, keskenyebb, de telt ajak, keskeny orr, prognátia nélküli ovális arc, hosszú koponya, valamint hosszú és keskeny kéz jellemzi. Az etiópai rassz nem tekinthető sem az europeid és negroid fajta keverékének, sem pedig eredeti formának, amelyből e két fajta kikerült volna. Valószínűbb, hogy Afrika északkeleti vidékein a negro-ausztraloid fajta va-

lamelyik korai formája külön fejlődésen ment keresztül, amely a prognátia s az orr szélességének csökkentésével és más jelentős szomatikus elváltozásokkal járt. Ennek a fejlődésnek mindenesetre már a korai neolitikorszakban be kellett fejeződnie, mivel az Afrika északkeleti övezetében talált emberi csontmaradványok azt bizonyítják, hogy a mai etiópiai fajtájú típus már ebben a korban itt élt, sőt a neolitikorban nagyobb területen terjedt el, mint ma, és Kelet-Afrika negroid lakóinak egyes jellegzetes antropológiai vonásai az etiópiai fajtaival való egykori keveredés következményei.

Afrika többi részét – a Szaharától északra és a Szahara nyugati részét – az *europoid fajta*hoz tartozó, pontosabban szólva e fajta *földközi-tengeri*, vagy *balkáni csoportjai* lakják. Fekete haj, sötét szem, hosszú vagy közepes hosszúságú koponya és a 165–170 cm-es testmagasság jellemzi őket. Észak-Afrika nagykiterjedésű területein ennek az általános típusnak természetesen sok helyi változata jött létre. Így pl. az Atlasz-hegység egyes berber törzsei egészen világos bőrűek, világos hajúak és kék szeműek. Észak-Afrika számos bennszülötténél főleg Dél-Marokkóban, Dél-Tuniszban és Algériában markáns negroid vonások találhatók. A negroid fajtahoz tartozók, mint rabszolgák, de mint kereskedők is, délről kerültek Észak-Afrikába és az észak-afrikai *europoid* lakosság negroid vonásai az ezekkel való vérkeveredés eredményei.

Amiként a negroid fajta hatással volt Észak-Afrika *europoid* lakosságának antropológiai típusára, az *europoid* vérkeveredés nyomai is fellelhetők Kelet-Szahara és Szudán egyes negroid etnikai csoportjainál. Ez az *europoid* hatás a bőr világosabb árnyalatában, a kevésbé göndör hajban, keskenyebb orrban, s kisebb vagy teljesen hiányzó prognatiában nyilvánul meg. Mindezek a jelenségek azt igazolják, hogy az *europoid* és negroid rasszhoz tartozó lakosság a kettőjüket elválasztó határvonal mentén évszázadokon keresztül kölcsönösen befolyásolta egymás fejlődését.

Ma még eléggé bonyolult és nem teljesen tisztázott probléma a nyelvészek számára, hogy Afrikában hány különböző nyelvet beszélnek. Vannak, akik feltételezik, hogy egyedül Szudán területén 700–800 külön nyelv létezik. Hasonló a helyzet Dél-Afrikában is, ahol az ún. *bantu* nyelveket beszélnek. C. Meinhof német nyelvész 1910-ben száznyolcvankét nyelvet számolt meg, H. H. Johnston 1919-ben már kettőszázhuszonhatot és G. van Buck belga nyelvtudós 1948-ban már ötszáztizennyolc különféle bantu nyelvet különböztet meg, csupán a

mai Kongói Köztársaság területén. Természetesen nem minden afrikai nyelv egyforma jelentőségű. Vannak nyelvek, amelyeket csak néhány száz ember beszél, vannak viszont olyanok is, amelyeket több milliót számláló nemzetiségek és alakulóban levő nemzetek beszélnek.

Egyes afrikai nyelvek annyira hasonlítanak, hogy az e nyelveken beszélő emberek könnyűszerrel megértik egymást, s vannak olyanok, amelyek teljesen eltérnek egymástól. Az afrikai nyelvek osztályozása sok szempontból már a múlt században megtörtént, és e régebbi osztályozás fokozatosan újabb csoportosításokkal bővült vagy módosult. Az afrikai nyelvek legújabb és ez ideig talán legpontosabb felosztása J. Greenberg nevéhez fűződik, aki teljesen elvetette a néger nyelveknek az Afrika-kutatásban immár hagyományossá vált felosztását bantu, szudáni és nilota nyelvekre. A bantu és szudáni nyelveket – teljesen indokoltan – a közös *niger-kongói nyelvcsalád*ba sorolta, mert a lexikális anyag az óbantu szótövek azonosságát bizonyítja az ószudáni szótövekkel. A nilota-nyelveket a *szudáni-nyelvcsalád* által meghatározott kelet-szudáni csoportjához tartozó alcsoportnak minősíti. A niger-kongói és a szudáni nyelvcsaládon kívül *szemita–hamita* (afroázsiai) *közép-szaharai*, *khoiszani* vagy *csettintő nyelvcsalád*ot s ezenkívül még *öt kisebb önálló nyelvcsalád*ot állapít meg.

Északkelet- és Észak-Afrika lakosai, beleértve Nyugat-Szaharát, valamint Szudánnak a Csád-tótól délnyugatra, délre és délkeletre fekvő egyes területeit is, a Szudán keleti részein lakó arab törzsekkel együtt a *szemita–hamita nyelveket* beszélik. Ezekhez a nyelvekhez tartozik, s innen származik az óegyiptomi és a kopt nyelv is. A ma is élő afrikai szemita–hamita nyelveket négy csoportra osztja: *berber*, *csád*, *kusita* és *szemita* nyelvekre.

A *berber* Észak-Afrika lakosságának eredeti nyelve volt az arabok érkezéséig, vagyis az i. sz. VII. századig, amikor az arab nyelv fokozatosan kezdte kiszorítani azokat. A berber nyelvet ma már csak egyes berber törzsek beszélik, amelyek főleg a hegyvidékeken és a saharai oázisokban maradtak fenn, főleg Marokkóban, kisebb mértékben Algírban, Tuniszban, Líbiában, Egyiptomban és Mauritánia déli részeiben is. A berber nyelvekhez sorolható a Közép-Szaharában élő nomád tuaregek nyelve, a tamasek is.

A szemita–hamita nyelvek *csád-nyelvcsoporthoz* tartozó nyelveit néhány tucatnyi törzs beszéli Közép-Nigériában és a Logone és Chari folyók alsó folyásán elterülő területen, a Csád-tótól délkeletre. Ezek közül a legfontosabbak az angas, bura, margi, matakam, tangale, kotoko,

mandara törzsek. A csád-nyelvcsoporthoz tartozik a legelterjedtebb afrikai nyelvek egyike, a haussza nyelv is, amelyet főleg Észak-Nigériában, de Nyugat-Afrika egyéb területein is mintegy 10–15 millió ember beszél. A hausszák már régen megkezdték nyelvüket arab írásra átírni, és aránylag terjedelmes irodalmat alkottak. Páratlanul érdekes dokumentum Kano városállam krónikája, Nyugat-Szudán történelmének egyik legfontosabb forrása.

A *kusita nyelvek* Északkelet-Afrikában, pontosabban Egyiptom délkeleti csücskében, Kelet-Szudánban, Etiópiában és Szomáliában terjedtek el. Ezeket a nyelveket Észak-Tanganyikában élő négy törzshöz tartozó mintegy 150 ezer ember beszéli. A kusita nyelvek öt csoportra oszlanak: északi nyelvekre, amelyekhez a bedzsa törzs bedzsai nyelve tartozik, továbbá közép vagy agau nyelvre, amelyet máig az etiópiai fennsíkon élő és a szemita–amharákkal körülvelt lakosság egy része beszél, keleti vagy alsó kusita (afar, szomáli, galla stb.) nyelvre, nyugati (ometo, kafa, bako és egyéb) nyelvekre, végül pedig déliekre, amelyeket Irakban és Észak-Tanganyikában három további törzs beszél.

A *szemita nyelveket* Etiópia lakosai beszélik. Az óetióp nyelv az ún. *geez* – a régi axumi birodalom nyelve – irodalmi emlékei az i. e. III–IV. századba nyúlnak vissza. Az óetióp nyelv mint élő nyelv a XII. században megszűnt, ma már csak szakrális nyelvként használatos. A mai etiópiai szemita nyelvek északi és déli nyelvcsoporthoz tartoznak. Az északetióp nyelvekhez a tigris nyelv tartozik, amelyet a bedzsa törzs egy része beszél Eritreában, továbbá a tigrinya, amely ugyancsak Eritreában – és csak részben a tulajdonképpeni Etiópiában – terjedt el. Az északetióp nyelvek közelebb állnak az óetióp nyelvhez, mint a dél-etiópok, amelyekhez a gurage, harari és főleg az amhara nyelvet számítjuk; ez utóbbi Etiópia hivatalos nyelve, amelyet hatmillió ember beszél. Az amhara nyelvet a délarab írásból fejlődött etióp írással írják és nyomtatják.

A szemita nyelvcsoporthoz tartozik továbbá az *arab* nyelv is, amelyet Afrikában több mint 70 millió ember használ. Egyiptom, Líbia, Tunisz, Algír, Marokkó, Ifni, Spanyol-Szahara lakosságának nagy része arabul beszél, akárcsak a Szudán Köztársaság északi részén lakók többsége, és igen sokan Szudán többi országaiban is, valamint a kelet-afrikai tengerparton, Szueztől Zanzibárig. Afrika óriási területén természetesen sok arab nyelvjárás alakult ki. Ezek közül a legfontosabb a

maghrebi, amelyet Marokkóban, Algírban és Tuniszban beszélnek, továbbá az egyiptomi és az önálló szudáni nyelvjárás.

A Szahara keleti részét Tibesztitől délre Bornuig (Észak-Nigéria), Bagirmiig, a Csád Köztársaságban levő Wadaiig és Darfurig (Szudán Köztársaság nyugati részében) olyan néger törzsek lakják, amelyeknek nyelve az ún. *közép-szaharai nyelvcsalád*hoz tartozik. E törzsek közül a legnagyobb a kanuri, Nigéria északkeleti csücskében, amelyről egyes nyelvészek az egész közép-szaharai nyelvcsoporthoz nevezik. A közép-szaharai nyelvekhez sorolják továbbá a manga, daza, teda, a bideyat, zaghawa és más törzsek nyelveit is. Valamennyi ún. közép-szaharai nyelvnek közös az alapszókincse. Bizonyos nyelvtani hasonlóságot is fel lehet köztük ismerni, mindazonáltal az egyes közép-szaharai nyelvek nyelvtani felépítése eléggé különbözik, úgyhogy nincs kizárva, hogy a filológiai anyag részletesebb tanulmányozása során végül is több egymástól különböző nyelvcsoporthoz kell megállapítani.

A közép-szaharai nyelvterülettől délre és keletre, vagyis a Csád Köztársaság déli részében, a Közép-afrikai Köztársaság északi övezeteiben, a Szudán Köztársaságban, a Kongói Köztársaságban (északkeleti csücskében), Észak-Ugandában, Észak-Kenyában és Tanganyika vele szomszédos északi részében élnek azok a néger törzsek, amelyeknek nyelve az önálló *szudáni nyelvcsalád*ot képezi. Szudáni nyelveket beszélnek Núbia lakosai is, és 30 ezer ember Nyugat-Eritreában.

A szudáni nyelvek, többé-kevésbé kölcsönös rokonságuk alapján, négy önálló csoportra oszlanak. Az első csoportot a *berta nyelv* képezi, amelyet a Szudáni Köztársaság és Etiópia határán élő néhány törzs, mintegy 10 ezer ember beszél. A szudáni nyelvek másik önálló csoportja a *kunama törzs nyelve*; Eritrea nyugati részében mintegy 20 ezer ember beszéli. Nagyobb nyelvcsoporthoz képez az ún. *közép-szudáni csoport*. Ennek nyelveit beszéli igen sok törzs a Csád Köztársaság déli részében, a Közép-afrikai Köztársaságban, Szudán Köztársaság délnyugati részében, valamint a Kongói Köztársaság északkeleti csücskében. A legfontosabb közép-szudáni törzsek a szara, bongo, lendu, logo, lugbara, mittu, mamvu és mangbetu.

A szudáni nyelvek legnagyobb csoportja a *kelet-szudáni nyelvcsoporthoz*, amely hét alcsoportra oszlik. A legnagyobb és legjelentősebb köztük az ún. déli vagy *nilota* alcsoport. Azok a törzsek, amelyek ezeket a nyelveket beszélik, kb. 5 millió embert számlálnak és a Szudáni Köztársaság nagy kiterjedésű déli részén, Észak-Ugandában, Nyugat-Kenyában és Tanganyika legészakibb övezeteiben élnek. A legna-

gyobb és legjelentősebb nilota törzsek a dinka, nuer, acsoli, alur, lango, luo, teszo, kipszigi, nandi és maszai törzsek. A kelet-szudáni nyelvek második legnagyobb alcsoportjába a *núbiai nyelvek* tartoznak, amelyeket a barabaráknak nevezett mintegy 200 ezer núbiai beszél. Ezek a Szudán Köztársaság északi részén, a Nílus völgyében laknak, a felső-egyiptomi Asszuántól délre a negyedik nilusi zuhatagig. Núbiai nyelven beszél néhány törzs a Szudán Köztársaság középső részén, Kordofánban, valamint a midob és birked törzsek Darfúrban. A kelet-szudáni nyelvcsoporthoz további öt alcsoportja már sokkal kisebb. Idetartozik a *barea nyelv*, amelyet 10 ezer ember beszél Eritrea északi részében, továbbá a *beir-didinga* törzs azonos elnevezésű *nyelve*; a Szudán délnyugati csücskében s részben Etiópia és Kenya határövezeteiben élő néhány törzs beszél, amelyeknek kultúrája teljesen összefonódott a szomszédos nilotákéval, sőt nyelvi szempontból néha ezekhez is sorolják őket. A kelet-szudáni nyelvek harmadik alcsoportját azok a nyelvek alkotják, amelyeket néhány darfúri törzs beszél. Legjelentősebb köztük a *dagu* törzs, amelyről néha ezt a nyelvi alcsoportot nevezni is szokták. Egy további alcsoportot képez a mintegy 12 ezer létszámú *ingasszana* törzs *nyelve*, a Szudán Köztársaság keleti részében, az etiópiai határ közelében. Végül az utolsó alcsoport a *merarit* törzs *nyelve* Wadaiban.

A szudáni nyelveket beszélő négerek valamikor Afrikának a közép-szaharai nyelvterülettől keletre és délre eső összefüggő nagy területét foglalták el. Ezt a nyelvtengert ma az arab nyelv szigetei tarkítják. Az arab nyelv a nomád arab törzsek behatolásával a XIII. században terjedt el Kelet- és Közép-Szudánban, a szudáni nyelvek korábbi nyelvterületén. Már azelőtt is beékelődtek a szudáni nyelvek összefüggő nyelvterületébe más nyelvcsaládok, amelyek mindmáig fenntartották magukat. Wadaiban sok törzs beszél az önálló *maba nyelvcsalád* nyelveit, amelyet a legjelentősebb wadai törzsről is neveznek. A Csád Köztársaság keleti részében s részben a Szudán nyugati határövezeteiben is mindmáig mintegy egymillió ember beszél ennek a nyelvcsaládnak a nyelveit. Tőlük nyugatra a szudáni Darfúr legfőbb etnikai csoportja, a fur törzs székel; az ő nyelvük alkotja az önálló *fur nyelvcsoporthoz*. A régebben összefüggő szudáni nyelvterületen a maba és fur nyelveken kívül másik idegen nyelv-sziget az önálló *kordofán nyelvcsalád*. Ezeket a nyelveket a Szudán Köztársaság középső részében, a Nuba-hegységben lakó számtalan kis törzs beszél. Jóllehet az e tör-

zsekhez tartozók száma alig éri el a 180 ezret, nyelveik öt nyelvcsoporthoz oszlanak.

Mielőtt a néger nyelvek legnagyobb családjával, a niger-kongói nyelvcsaláddal foglalkoznánk, még két nyelvcsoporthoz kell megemlékeznünk. Az egyik a *szonghai nyelvcsalád*, amelynek nyelveit a szonghai, zarma és dendi törzsek beszélik a Niger mentén a Mali Köztársaságban, valamint Nigéria legnyugatibb részeiben. A szudáni–etiópiai határon néhány apró néger törzs él (alig 40 ezer ember), amelyeknek nyelvei az egyik törzsről elnevezett önálló *koma nyelvcsalád*ot képezik.

Afrika fennmaradó részét – a szemita–hamita, szonghai és szudáni nyelvterület déli határaitól délre – a *niger-kongói nyelvcsalád*hoz tartozó különböző nyelveket beszélő néger törzsek lakják. Ezt az összefüggő nyelvterületet csak a kusita és a kis khoiszani nyelvsziget szakítja meg Tanganyika északi részében, illetve Dél-Afrikában.

A niger-kongói nyelvek hét különböző nagyságú csoportra oszlanak: *nyugat-atlanti, mandingói, volta, kwai, ijoi, középső és keleti csoportra*.

A *nyugat-atlanti csoport* nyelveit Szenegálban, Gambiában, Portugál-Guineában, a Guineai Köztársaság partvidékén, Sierra Leonében és Libéria északnyugati részében lakó törzsek beszélik. A legnagyobbak közülük a volog, szerer, diola, balante, pepel, limba, temne, serbro, kissi és gola törzsek. A nyugat-atlanti csoportba tartozik a ful pásztortörzs nyelve is, amely ma Nyugat-Szudán nagy területein – Szenegáltól Csádig, – szétszórtan él. Népessége csaknem eléri az 5 milliót. A nyugat-atlanti nyelveket beszélő törzsektől és nemzetségektől keletre élő törzsek nyelvei a *mandingo nyelvcsoporthoz* tartoznak. Ezek a törzsek Szenegál, Gambia, Délnyugat-Mali, Guinea, Sierra Leone, Libéria vidékein, az Elefántcsontpart nyugati részén, s részben Felső-Volta területén laknak. A legnagyobbak közülük a malinke, soninke, bambara, susu, koranko, kpelle, dan, guro, gagu, diula és a buszaraszi törzsek. Mali délnyugati része, Felső-Volta, az Elefántcsontpart északi része, Ghána, Togo, Dahomey és Nigéria legnyugatibb övezetei a *volta nyelvcsoporthoz* tartozó nyelveket beszélő törzsek lakóhelye. A legnagyobbak és legjelentősebbek a dogon, bobo, minianka, senufo, lobi, dagari, grunsi, moszi, gurma, gurenszi, dagomba, kabre, bargu és szomba. Libériát, az Elefántcsontpart déli részét és Ghána nagy részét, valamint Togót, Dahomeyt és Nigéria középső és déli részét a *kwa nyelvcsoporthoz* tartozó nyelveit beszélő

törzsek lakják, a kru, bete, baule, anyi, asanti, fanti, eve, cjebu törzs. Önálló nyelvcsoporthoz tartoznak az ijo törzs tagjai, akik Nigériában a Niger deltájánál laknak. A *keleti nyelvcsoporthoz* nyelveit igen sok törzs beszéli Kelet-Nigériában, Észak-Kamerunban, a Csád Köztársaság délnyugati csücskében, a Közép-afrikai Köztársaságban és a Kongói Köztársaság északi részében. E nyelvcsoporthoz legnagyobb törzsei a baya, bwaka és zande.

A niger-kongói nyelvek legnagyobb csoportja az ún. *középső csoport*, mivel ide tartoznak mindenekelőtt a bantu-nyelvek, amelyek a legnagyobb területet uralják Afrikában; nagyjában a harmadik északi szélességi foktól, a harmincötödik déli szélességi fokig. A bantu nyelveket csaknem 60 millió ember beszéli. A „bantu” elnevezés mesterséges; a *bantu* (= emberek) szóból ered, amely vagy ebben vagy hasonló alakban valamennyi bantu nyelvben előfordul. Bár a bantu nyelvek számos nyelvjárást foglalnak magukba, s rendkívül nagy területen elterjedtek, nyelvi szempontból az ún. *makro-bantui nyelv alcsoport*-nak csak egyik ágát képezik. A bantu nyelveken kívül még a batu, galim-mambila, jarawa-mbula, noro, mumsi és bitare nyelvek tartoznak a makro-bantui nyelvi alcsoportba. Ezeket a nyelveket Kelet-Nigériában és Észak-Kamerunban beszélik ugyanúgy, mint a makro-bantui alcsoport mellett a niger-kongói közép-nyelvcsoporthoz öt további alcsoportjához tartozókat. Utóbbiak közül a legnagyobbak a katab, mada, tiv, ibibio, boki és ekoi törzsek nyelvei.

A bantu nyelvek között külön helyet foglal el a kelet-afrikai partvidék lakosainak nyelve, a szuahéli. Ennek a nyelvnek, amelyet mintegy 10 millió ember beszél, saját irodalma van, és Tanganyika, Uganda, Kenya és Nyasza hivatalos nyelve. Főleg kereskedelmi nyelvként használják Kelet-Afrika egyéb területein, valamint Kongó keleti részében is.

Az afrikai nyelvek utolsó családja a *khoiszani*. A khoiszani nyelveket, amelyeket csettintően kiejtett hangzóik miatt „csettintő nyelveknek” is hívnak, a dél-afrikai busmanok és hottentották, valamint az Észak-Tanganyikában élő szandave és kindiga törzsek beszélik.

GYŰJTŐGETŐ ÉS VADÁSZKULTÚRÁK

A gazdálkodás eredeti gyűjtőgető és vadász jellegét, amely a palaeolitikorban az egész afrikai kontinensre jellemző volt, csupán néhány olyan etnikai csoport tartotta meg mindmáig, amelyet gazdaságilag fejlettebb törzsek Afrika zordabb övezeteibe – az őserdőkbe és sivatagokba – szorítottak vissza.

A kongói-medence trópusi őserdeiben, s kisebb csoportokban Északkelet-Angola nedves sztyeppjein, a Kwango, Kasai és Kafue folyók mentén, valamint a Bangweulu- és Mweru-tavaknál ma is 170 ezer pigmeus él. Az antropológiailag legtisztább típust s egyben kultúrájuk legjellegzetesebb vonásait a Kongói Köztársaság északkeleti részében elterülő Ituri őserdőben élő pigmeus törzsek, s bizonyos mértékig néhány Gabonban, Dél-Kamerunban és a volt Francia Kongóban élő csoport őrizte meg. A négerekkel a Kongói Köztársaság középső és nyugati részében, főleg a Mongo törzs területén élő pigmeus csoportok, valamint a Ruandában élő twa törzs keveredett a legerősebben. Ez utóbbi törzs már teljesen letelepedett, és főleg fazekassággal foglalkozik.

A pigmeusok a közép-afrikai őserdők eredeti őslakói. A hosszú évezredek folyamán, amikor az őserdőt szudáni és főleg bantu néger földművesek is lakták, különleges gazdasági kapcsolatok fejlődtek ki a pigmeusok és egyes néger törzsek között. Vadászszákmányukért és vadon növő növényeikért a pigmeusok vaseszközöket – főleg késeket és dárdahegyeket –, kisebb mértékben agyagedényeket és mezőgazdasági termékeket (banánt) kapnak cserébe néger szomszédjaiktól. A néger lakossággal való hosszan tartó és intenzív kapcsolat következtében a pigmeusok teljesen elvesztették eredeti nyelvüket, és ma valamennyi pigmeus csoport azoknak a bantu törzseknek a nyelvét beszéli, amelyeknek a területén él.

A vadászó és gyűjtőgető életmódot Dél-Afrika őslakosai közül a khoiszani fajhoz tartozó busmanok is megőrizték. A fejlettebb földműves és pásztorkodó bantu törzsek, majd később az európaiak a Kalahári-sivatag zöldsövezeteibe és a sós sztyepekre szorították ki a busmanokat, ahol ma mintegy 55 ezren élnek. A busmanokhoz hasonló életmódot folytattak a néger hegyi-damák is, akik mintegy 35 ezren

élnek Délnyugat-Afrika északi részében. Bár sokan a szomszédos herero vagy hottentotta bantu törzsek nyárait legeltetik, akiktől nyelvüket is átvették, törzseik nagy része – főleg a távoli hegyvidékeken – ma is eredeti életmódját éli.

Pigmeus-csoport, Kongó

Vadászó busmanok, Dél-Afrika

A pigmeusok, busmanok és hegyi-damák nem folytatnak földművelést, egyedüli háziállatuk a kutya, amelyet a vadászatnál használnak. Élelmezésük alapját a vadászat, valamint a vadnövények, rovarok és apró állatok, gyíkok, egerek, kígyók gyűjtögetése képezi. Gazdálkodásukban a nemek szerinti munkamegosztás érvényesül. A nők gyűjtögetéssel foglalkoznak, s ezzel biztosítják a család élelmezését, mert a vadászat zsákmánya bizonytalan. Vadásztechnikájuk igen sokféle: ismerik a kelepces és hálós vadászatot, megmérgezik a vízforrásokat, ahonnan az állatok isznak, a busmanok és hegyi-damák mérgezett nyilakat dugnak a struccfészkekbe, az állatokat hangjuk utánzásával csalogatják vagy halálra űzik. A nagyvadakra, például elefántra és vízilóra, csoportos vadászatot rendeznek. Egyes pigmeus csoportoknál a halászat a nők munkája. Anyagi kultúrájuk igen szegényes. A pigmeusok hajléka méhkas alakú kunyhó, amelynek néhány fatörzsből összerótt vázát lombokkal fedik, néha pedig egyszerűen lombos ágakból tákolnak össze maguknak enyhelyet; a busmanok és hegyi-damák

rendszerint barlangokban vagy sziklahasadékokban húzzák meg magukat. A busmanok és hegyi-damák öltözkünet az elejtett vad bőréből készítik, díszként strucctojás héjából főzött nyakéket hordanak. A hegyi-damák az utóbbi időben már maguk is készítenek agyagedényeket, korábban azonban faedényeket használtak főzéshez, amelybe izzó köveket dobtak, s így főzték meg az ételt. A pigmeus férfiak famozsarakat és faedényeket, kis íjakat készítenek; a mérgezett nyíl az egyetlen fegyverük. Elefántcsontból vagy keményfából készített botokkal verik puhára a faháncsot, és ebből az ún. *tapá*ból készítik ágyékkötényüket. A pigmeusok asszonyai lombkötényt viselnek. A díszítés és ékszer úgyszólván teljesen ismeretlen náluk. A vas feldolgozását nem ismerik, s nem készítenek kerámiát sem.

A dél-afrikai vadászok és gyűjtögetők társadalmi alapegysége a vérrokonságon alapuló horda, amely főleg a hegyi-damáknál nagycsalád jellegű. Meghatározott területen vándorolnak, amelynek a közepén rendszerint kincset érő vízforrás bugyog. A területén levő vadállomány és minden ehető termék a horda tulajdonát képezi, s a kollektív tevékenység hozamát egyenlően osztják szét az egyes családok között. Az egyéni tulajdon az öltözékre, díszekre és egyes szerszámokra korlátozódik. Azokat a tárgyakat, amelyeket az asszony használ, halála után leányai öröklik, a férfi használati tárgyait pedig a fiúk. A horda élén a legtapasztaltabb és legidősebb férfi áll. A hordák közötti vitákat háborúkkal vagy vérbosszúval intézik el. A hordák exogámok, vagyis a hordán belüli házasság tilos. A nősülni akaró férfi különböző ajándékokat ad a leány szüleinek, léginkább elejtett vadat, vadászképességeinek bizonyítására. Rendszerint felesége hordájában él az első gyermek születéséig, ekkor azonban családjával együtt visszatér saját hordájához.

Az avatóünnepségek többnyire szertartásos alkalmak, amelyeken az ifjak vadászképességét teszik próbára. A különböző mágikus aktusok célja, hogy a fiúk számára a jövőbeni vadászsikert biztosítsa. Az avatandók fegyvereit a hegyi-damák az elejtett vad vérével kenik be, a busmanok pedig a fiúk karját és hátát sebzik meg, s a sebekbe az elejtett és megégetett állatok húsának hamuját hintik, hogy ez adjon erőt a vadászathoz. A szemek közti sebhelyeket azzal a céllal ejtik, hogy jobban meglássák a vadat. Ezekhez az ünnepségekhez hasonlóak a leányavatási szertartások is, amelyeket többnyire az első menstruációkor tartanak.

A pigmeusok hite szerint a halottak totemállatokká lényegülnek át. A halál pillanatában a testet elhagyja a *megbének* nevezett életerő, amelyet a vér és árnyék kötőanyagának tartanak. Egy része a totemállatba költözik át, másik része pedig a halott száján át fölébe hajló legidősebb fiába. Vadászszákmányuk egy részét a vadászat sikerét biztosító istenségnek áldozzák, s úgy látszik, vallásukból nem hiányzik a legfőbb isten képzete sem, amelyet ugyancsak állat- és termékáldozattal tisztelnek.

A busmanok és hegyi-damák a halottaktól való félelmükben halottaikat ülő helyzetben temetik el, és sírjaikat kövekkel fedik be, nehogy visszatérhessenek az élők közé. A busmanoktól eltérően a hegyi-damák áldozatokat mutatnak be a sírok felett. Vallásos világképüket a jó és rossz szellemek és démonok egész sora népesíti be, amelyek sikert vagy sikertelenséget okoznak a vadászatnál. A hegyi-damáknál a vadászszerencsét a szent tűz hozza, amely a horda táborában ég, s amelyet a horda vezére gondoz és szít. A busmanoknál a varázsló is befolyásolja a vadászszerencsét, különféle mágikus eszközökkel. Az egyes busman törzsek különbözőképpen nevezik a vallásuk központjában álló istent, de csak a hegyi-damáknak van kifejtett elképzelésük a menyekben élő Gamabról, aki az emberek életét és sorsát irányítja.

A vadászó és gyűjtögető életmód a palaeolitikorban Afrika valamennyi sztyeppövezetére jellemző volt. E legkezdetlegesebb kultúra

Pigmeus házaspár szélvédője előtt, Kongó

emlékeit őrzik a barlangrajzok, amelyek nagy számban találhatók Tanganyikában, Kenyában és Szomáliában, ahol egyes kisebb népcsoportok mindmáig megtartották ezt az ősi életmódot. Ezek többnyire elszórtan élnek egyes pásztortörzsek területén, s vagy a gazdaságilag fejlettebb szomszédos pásztornépek nyelvét, vagy pedig az ezekkel közeli ro-

kon nyelveket beszélik. Vadásztechnikájuk, egész életmódjuk, kultúrájuk és társadalmi szervezetük azonban erősen emlékeztet a dél-afrikai busmanok vadásztechnikájára és szokásaira, életmódjára és társadalmi rendszerére. Ezek közül a kelet-afrikai vadászó és gyűjtögető

törzsek közül legfontosabbak az Észak-Tanganyikában élő *szandavék* és *kindigák*. Mindkét törzs saját khoiszan nyelven beszél, s a kindigák ezen felül magukon viselik a khoiszan antropológiai típus jellegzetes vonásait is. Ezek a vonások Kelet-Afrika többi, antropológiai szempontból javarészt tisztán negroid vadászó és gyűjtögető törzsénél csak kisebb mértékben találhatók meg. A szandavék a szomszédos bantu törzsek révén csak nemrég ismerték meg a földművelést és az állattenyésztést, a törzs egyik része nemrégiben még tipikus vadászó és gyűjtögető életmódot folytatott.

Afrika többi részén az eredeti gyűjtögető és vadász életmódot csak régészeti leletek nyomán rekonstruálhatjuk. Az a tény, hogy Kelet- és Dél-Afrika egyes népcsoportjainál a legújabb időkig fennmaradhatott a palaeolitikori Afrikára jellemző életmód; főleg azzal magyarázható, hogy Kelet- és Dél-Afrikában sokkal később ment végbe a földművelésre és a letelepedett életmódra való átmenet, mint a kontinens többi területein.

Sziklafestmény, Dél-Afrika, Basutó-föld

A LEGRÉGIBB FÖLDMŰVES KULTÚRÁK

Valamikor az i. e. V. évezred közepe táján, amikor az őskori Egyiptom a palaeolitikorból átlépett a neolitikorba, hasonló fejlődés ment végbe Észak-Szudán sztyeppjein is. Ebben az időben honosodott itt meg igen sok olyan növény, amelynek termesztése azután fokozatosan keletre terjedt. A közép-afrikai trópusi őserdő széleitől északra elterülő és egész Észak-Afrikát – az Atlanti-óceán partjától Etiópia magaslataiig – átszelő hosszú sztyeppsávban jött létre az első néger földműves civilizáció. Ebben a fejezetben az itt élő számos törzs és népcsoport életmódját és kultúráját vesszük vizsgálóra. Hosszú, önálló fejlődésük során, amelyre gyakran ellentétes külső befolyások is hatottak, az egyes törzsek és csoportok kulturálisan erősen differenciálódtak, és fokozatosan nagyobb, jellegzetes kultúraövezetek alakultak ki. Ezért először a szudáni kultúraövezetet, majd a niloták sajátos kultúráját, végül pedig Etiópia földműves lakosságának kultúráját ismertetjük.

Szudán népei

Szudánnak nevezik azt a nedves és száraz sztyeppsávot, amelyet délen a közép-afrikai trópusi őserdő határol, északon pedig fokozatosan a szaharai sivatagba megy át. Nyugat-keleti irányban Szudán az Atlanti-óceán partjától a Nílus tágas völgyéig és az etiópiai fennsík első vonulatáig terjed.

Anyagi kultúra

A pásztorkodó törzsek kivételével a lakosság élelmezésének alapja egész Szudán területén a földművelés. A régi szudáni gabonafélék – a köles és a sorghum – képezik csaknem mindenütt a fő termékeket, Nyugat-Szudánban pedig, Szenegáltól Kamerunig, nagy jelentőségre tett szert a *fonio* – szudáni rizs – is. Az eredetileg is Szudánban meghonosodott növényeken kívül olyanokat is termelnek, amelyek más-honnan kerültek Szudánba, de sok helyen a mezőgazdasági növények

fő fajtájává váltak. Ilyen elsősorban a rizs, amely Szenegáltól Guineáig az egész atlanti parton kiszorította a szudáni gabonaféléket. A rizs valószínűleg az arabok közvetítésével jutott el ide a XV. században és fokozatosan vezető szerepet foglalt el a mezőgazdasági kultúrákban. A rizs mellett nagy jelentősége van a kukoricának is, amely a Nuba-hegyvidéken a kölessel és a sorghummal vetélkedik, és a Felső-Voltában lakó senufo csoport egyes törzseinek fő mezőgazdasági terményévé vált. Kelet-Szudánban az etiópiai kölesfajta – az eleuszine – terjedt el, amely a zande és banda törzsek fő mezőgazdasági terménye.

Egész Szudánban kapás gazdálkodást folytatnak csak néhol, főleg a hegyi övezetekben fejlettebb a mezőgazdaság technológiája. Észak-Togo hegyi törzsei, a kabrék vagy a kordofani Nuba hegyvidékének lakói állati és emberi trágyát használnak és mesterséges öntözést folytatnak, oly módon, hogy az elágazó kisebb patakokat a teraszszerűen elterülő földekre vezetik. Észak-Szudán fejlettebb mezőgazdasági technológiája, amelyet elsősorban a mesterséges öntözés és a trágya használata jellemez, kétségtelenül az észak-afrikai, elsősorban egyiptomi mezőgazdaság hatásának eredménye. Núbia egész történelme során igen szoros kapcsolatban állott Egyiptommal. A barabarák, ahogyan arabul Núbia lakóit nevezik, csak ritkán használják az egyiptomi ekét, de földjeik öntözéséhez az egyiptomi öntözéses gazdálkodás tipikus eszközét: állatokkal húzott vízikereket használnak.

A földművelést az állattartás egészíti ki, amely a neolitik korban Egyiptom közvetítésével Ázsiából jutott el Afrikába. A későbbi ló és teve kivételével már ebben a korban elterjedt Szudánban valamennyi most is tenyésztett állatfajta: a kutya, a kecske, a juh, a szarvasmarha, a tyúk, a gyöngytyúk, a szamár és a sertés. Nyugat-Szudánban a kutyát gyakran

Zulu nő gyermekével, Dél-Afrika

húsáért tenyésztik. A szarvasmarhát Észak-Szudán száraz sztyeppjein természetesen nagyobb mértékben tenyésztik, mint a déli nedves sztyeppéken, ahol tenyésztését a cecelégység akadályozza. A szarvasmarha Szudán-szerte még ma is inkább tulajdonosának gazdaságát és a társadalmi helyzetét jelképezi, mint gazdasági hasznértékért tartják. Csak kivételesen vágják le húsáért, és főleg házassági váltságok, ajándékok kifizetésére, vallási áldozatokra stb. használják. Észak és Kelet-Szudánban, Núbiát is beleértve, ma már fejik a tehenet és a kecskét, s a tejből vaját is készítik. Ez már a fejlettebb észak-afrikai arab pásztorkodó törzsek hatásának tulajdonítható, amelyek Szudánba a XIII. századtól hatoltak be. A nyugat-szudáni törzsek többsége nem ismeri a fejést. A teve, amelyet főleg közlekedésre és teherhordásra használnak, csak a száraz övezetekben terjedt el: a Szaharától délre és Núbiában. Történelmi feljegyzések első ízben az időszámításunk előtti 46. évben tesznek róluk említést, lényegében azonban csak a IV. évszázadban terjedtek el. Régebbi állat Szudánban a szamár, amely nyilvánvalóan Etiópiában honosult meg, s onnan terjedt el Szudánba, ahol a keleti vidékeken gyakoribb. A ló, bár nem nagymértékben, de gyakorlatilag szintén egész Szudánban elterjedt; hátszlóként valószínűleg még az arabok Szudánba érkezése előtt Észak-Afrikából került ide, és már a XV. században találunk róla említést. Kultúrtörténeti szempontból igen fontos a sertéstenyésztés, amely már a neolitikorban ismert volt egész Észak-Afrikában – s valószínűleg Szudánban és Núbiában is. – Az egyiptomi középbirodalom idején azonban a sertést Egyiptomban tisztátalan állatnak tartották, és tenyésztése abbamaradt. Később az arabok egész Észak-Afrikában, Núbiában, és valószínűleg Szudánban is elnyomták a sertéstenyésztést, úgyhogy ma Szudánban csak a kordofani hegyekben élő nubák tenyésztik a sertést. Ez a törzs érintetlen maradt az iszlám hatásától és elszigetelt hegyi telepein sok egyéb ősi vonást is megőrzött kultúrájában.

A vadászat és a gyűjtögetés, amely az egyes törzseknél hol kisebb, hol nagyobb szerepet játszik, csak kiegészítője az élelemszerzésnek. Hasonlóképpen csökkent a jelentősége a halászatnak is, amely csak a Niger menti Bozóban az élelmezés fő forrása; jelentősebb szerepet játszik még a nyugat-szudáni tengerparti törzsek és a Csád-tó mentén lakók gazdasági életében.

A nemek szerinti munkamegosztás szempontjából a vadászat továbbra is a férfiak hagyományos foglalkozása maradt, míg a gyűjtögetés (a két Guinea határán élő néhány törzs kivételével) a nők foglalkozása. A halászatból mindkét nem kiveszi részét, a törzsek többségénél azonban ez is elsősorban a férfiak dolga. Az állattenyésztés elsősorban ugyancsak férfimunka, ebből azonban – Afrika tisztán pásztorkodó területeivel ellentétben – a nők sincsenek teljesen kirekesztve. Az állatok fejése ugyanis – ha egyáltalán van ilyen – többnyire nők dolga. A földművelésben a két nem különböző mértékben vesz részt: a férfiak végzik a hagyományos talajmegmunkálást, sőt a törzsek többségénél a tulajdonképpeni mezőgazdasági munkálatok túlnyomó részét is. A férfiak hagyományosan nagyobb részvétele a mezőgazdasági munkálatokban még fokozottabb azokon a vidékeken, ahol az iszlám erősebben megvetette a lábát.

A település fő típusát a csoportos falvak vagy az egyes családi települések szétszórt csoportjai képezik. Az eredeti háztípus, amely egész Szudánban elterjedt, a henger alakú kunyhó szalmával fedett, gúla

Szalmából készült kunyhó, Csád-tó

alakú tetővel. A falak többnyire dögölt agyagból vagy vályogtéglából épülnek, ritkábban fordulnak elő fonott vagy fonott és agyaggal tapasztott falak (Kelet-Szudánban és az Atlanti-óceán partján). Néhány felső-voltai törzsnél a Benue folyó mentén és a Bissagos-szigeteken (bidzsogók) a falakat külső és belső oldalukon mértani

és figurális díszítésekkel ékítik. Felső-Volta nyugati részében és a Mali Köztársaság szomszédos övezeteiben élő törzsek gazdagon díszítik házaikat agyagreliefekkel, amelyek többnyire ikreket, közösülő páro-

kat, gyíkokat, kígyókat stb. ábrázolnak, mivel ezek a termékenység jelképei, s hitük szerint bő termést adnak. Észak-Togo és Felső-Volta egyes törzseinél (pl. a tembermáknál vagy a grusszi csoport némely törzsénél) több henger alakú agyagkunyhót építenek össze.

Az agyagból vagy vályogtéglából épített, lapos, teraszos tetővel fedett négyszögletű ház Észak-Afrikából hatolt be Szudánba.

Az épület belső berendezése nagyon egyszerű: leggyakrabban döngölt agyagból készült padok és ágyak, vagy fonott, fakeretes, négylábú fekhelyek. Gyakran teljesen hiányzik a bútor, s a földre terített fonott gyékény szolgál szék és ágy gyanánt.

A magtárak a lakóházakhoz hasonlóan épülnek; néha cölöpökön állnak. A gabonát leggyakrabban agyagból készült óriási tárolókban tartják, amelyek néha olyan nagyok, hogy a tető felhúzása előtt kell beállítani őket a házba (Szudán nyugati határán).

A szudáni népek viselete igen sokféle és változatos. Azoknál a törzseknél, amelyeket nem érintett az észak-afrikai s később az iszlám kultúra hatása, a férfiak vagy egészen mezítelenül járnak – legalábbis nemrégig még így jártak –, legfeljebb a peniskupak az egyetlen öltözközü (a Benue középső folyásától északra és felső folyásánál lakó törzsek, az észak-togói törzsek és egyes törzsek Felső-Voltában, Tendában, a Gambia felső folyásánál, Nubában). Ritkábban nyers bőrkötényeket (főleg Kelet-Szudán déli részében és a két Guineában) vagy Szudán legdélibb részében, a nedves sztyeppvidéken tapakötényeket viseltek. A nők ugyancsak vagy teljesen meztelenül jártak – legalábbis addig, amíg férjhez nem mentek (némely törzs Felső-Voltában) –, vagy falevelek-

**Budanna-harcosok pajzzsal és dárdával,
Csád-tó vidéke**

ből készült kötényeket viseltek (Nuba, Felső-Volta déli része, Ghána, Togo és Dahomey északi része; a Benue középső és felső folyása mentén), ritkább volt a bőrből vagy gyapotból készült rojtkötény (Észak-Togóban, a Fekete-Volta középső folyásánál, a senufo törzsnél és a núbiai hajadon lányoknál). A többi törzs keskeny gyapotesíkokból összevarrt ingféle ruhát visel, amely régebbi keletű mint az iszlám kul-

túra, eredetét ezért Észak-Afrikában kell keresnünk, de az arab iszlám behatolása folytán még jobban elterjedt.

A nők eredeti és első ékszere valószínűleg az átfűrt, alsó ajkukba illesztett ajakpálcika vagy kőből, illetve fémből készült kis ajakpöcök volt, mivel zömmel ezt a díszítést találjuk a mai napig azoknál a törzseknél, amelyek megtartották régi kultúrájukat. A nagy fakorongok, amelyeket a kelet-szudáni sarahaba és usgu törzs asszonyai viselnek ajkukban, ezeknek az ékszereknek legszélső típusai. Az ékesítés eredeti eleme a fogak mesterséges kihegyezése is. Az iszlám hatására a nők – főleg Nyugat-Szudánban a szonghai, soninke, wolof és más kisebb törzseknél – kékre kezdték festeni ajkukat. Felső-Gambiában néhány törzsnél hasonló módon festik a fiúk és lányok mellbimbóit is. A kaurikagylókból és vasból készült eredeti szudáni ékszerek viselete elmúlóban van.

Szudán egész területén a dárda a legelterjedtebb fegyver, amely a harcias pásztortörzsek behatolásával terjedt el, és erősen háttérbe szorította a régebben ismert íjat és nyilat. A pásztortörzsek Szudán északi vidékein a letelepült földműves lakosság körében elterjesztették a kardot s helyenként a szablyát is. Az egész Szudán területén elterjedt karrá fűzött tört talán már az egyiptomi társadalom népei is ismerték. Kelet-Szudán jellegzetes fegyvere a hajítókés, amelynek elődje nyilván a még most is nagyon elterjedt lapos hajítófa.

A fazekasság általában Szudán egész területén ismert volt, de a szudáni fazekasok máig sem használnak korongot. Egyes törzsek (a hausszák Nigériában, a baják

Kamerunban stb.) az észak-afrikai és keleti minták elemeit is átvették. Fejlett a vasöntés és vasközművesítés is. A kovács régebben egész Szudánban nagy becsületben állt, és sok törzsnél kimagasló helyet foglalt el a társadalomban, olykor mint varázsló is. A kovács munkájának lebecsülése, ami főleg Észak-Szudánban tapasztalható, későbbi arab hatás eredménye lehet.

A keskeny csíkú pamutszövetek szövése vízszintes szövőszéken ma a férfiak munkája, és nagyon elterjedt, főleg Szudán középső és nyugati részében. Az új kézművestechnika a régi városközpontokból, főleg Kanoból, Sokotóból, Zariából, Zinderből és más nigériai városokból sugárzott szerte; ezek ugyanis mint kereskedelmi központok már régóta intenzív kapcsolatokat tartottak fenn Észak-Afrikával, s így megismerhették a fejlett észak-afrikai kézműipart. Innen terjedt aztán át számos nyugat-szudáni törzshöz a szövetfestés, amelynél

nemcsak az indigóval való festés egyszerű technikáját alkalmazták, hanem sok helyütt bonyolult mintákat is vittek az anyagra, különböző batiktechnikák alkalmazásával. Közép- és Nyugat-Szudánban fejlett a bőrfeldolgozás: bőrszandálokat, kard- és törtokokat, amuletteket, nyergeket, lószerszámokat, bőredényeket s egyébket készítenek. A bőrt festik, és gyakori az applikáció is. A kézműipar és az iparművészet különösen a nigériai Bida városában virágzik: bronz- és óntárgyakat öntenek, üveggyöngyöket készítenek, és fejlett ezüstművességgel büszkélkedhetnek.

Szudán az „oszlopplasztika” hazája. A kelet-szudáni Bongo és Sara sírjait díszítő szimbolikus oszlopfiguráktól a Bissagos-szigeti bidzsók oszlopplasztikájáig a használati tárgyak díszítő elemeiben állandóan visszatér a női alakok és női keblek ábrázolása, ami a nő kiemelkedő társadalmi helyzetére vall. Ezekhez a plasztikákhoz viszonyítva, amelyek lényegében a természet adta nyersanyagot alakítják át kezdetleges művészi fokon, némely nyugat-szudáni törzs a fa megmunkálásának magas fokú művészetéig jutott el. A bambara törzs fej díszei stilizált antilopokat ábrázolnak, s híresek a szomszédos senufók jellegzetes fafaragványai és faragott maszkjai is.

Szudán lakosainak anyagi és szellemi kultúrája igen változatos és sokféle, de a terjedelem korlátozottsága miatt csak nagyon vázlatosan ismertethetjük. E terület kultúrája az ősidőktől kezdve részben önállóan fejlődött, részben pedig a Szaharán keresztül a Földközi-tenger vidékéről és Keletről behatoló elemek gazdagították. Sok helyütt, főleg az utóbbi évszázadok során, az iszlám kultúrájának módosító hatása is érvényesült. A szudáni sztyepek földműves lakosságának eredeti kultúrája tiszta formájában csak az elszigetelt hegyvidékeken maradt fenn, így Észak-Togo, Felső-Volta vidékén, Észak-Nigéria nyugati részén, a Benue felső folyása mentén, a dél-kordofani Nuba-hegységben, valamint Szudán keleti részének déli sztyeppjein, ahova már nemigen ért el Észak-Afrika kulturális befolyása. E kulturális hatások közvetítője a Szudán és Észak-Afrika közötti élénk kereskedelem volt, amelynek kezdetei valószínűleg még a neolitikorba nyúlnak vissza. A négy fő szaharai karavánút Szudánból Észak-Afrikába vezet. Az első Marokkót köti össze Oulatával és Timbuktuval, a második a mai Tuniszt s az egykori Karthágót Észak-Nigériával, a harmadik Líbiát a Csád-tó vidékével, a „negyven nap útjának” nevezett negyedik út pedig Egyiptom és Darfúr között kígyózik. A szudáni törzsek elefántcsontot, aranyat, ébenfát, strucctollat és rabszolgákat szállítottak

Észak-Afrikába, továbbá gabonával, szárított hallal, kerékaggyal, valamint gyapotszövettel látták el a Szahara lakosságát. Ezzel szemben cserébe fegyvereket, üveget és mindenféle kézműipari termékeket kaptak. A Szahara lakói a Taoudenni, In Salah, Tekri, Bir'Atrum sóbányáiból főleg sóval látták el Szudánt. Még ebben az évszázadban is mintegy 25 ezer teve szállította a sót Taoudenniből Timbuktuba. Márcsak ebből is képet alkothatunk a karavánkereskedelem óriási méreteiről. A Szudán és Észak-Afrika közötti kereskedelem régiségét bizonyítja El Bekri arab földrajzíró is, aki a nyugat-szudáni Ghána birodalom XI. századbéli viszonyait írja le. Adatait újabb archeológiai leletek is igazolják: a Mali Köztársaság nyugati részében Nioro város közelében kerámiatöredékeket találtak, amelyek kétségtelenül marokkói eredetűek.

A Szudán és Észak-Afrika között fennálló ősrégi és intenzív kereskedelmi kapcsolatokat kell szem előtt tartanunk ahhoz, hogy magyarázatot kapjunk az egyes szudáni törzsek sokrétű kultúrájára, továbbá arra, hogy miért befolyásolta oly nagymértékben e kultúrákat a fejlett észak-afrikai műveltség.

Társadalom

A szudáni társadalmak különböző fejlődési fokokat képviselnek. A legősibb társadalmat a nuba, és fur törzseknél találjuk Darfúrban, továbbá egyes törzseknél a Benue középső folyásától délre, Felső-Volta délnyugati részében, Elefántcsontparton, valamint Guineában és Nyugat-Szenegálban. Ezek a törzsek mostanáig matrilineáris vagyis az anyán keresztül származtatott leszármazáson alapuló nemzetségi rendszerben élnek. A többi szudáni törzset a patrilineáris (apaági) leszármazási rend jellemzi, többnyire patrilocális településsel; a vagyon öröklése, valamint a tekintély átadása férfiágon történik. Az a tény azonban, hogy még ma is gyakran találkozhatunk matrilocális vagy avunkulokális – a fiatal házaspár az anya vagy anyai nagybácsi csoportjához csatlakoznak – településsel s a vagyon matrilineáris öröklésével, továbbá a rokonsági terminológia számos maradványa azt bizonyítja, hogy a szudáni törzsek eredetileg matrilineáris rendszerben éltek. A tisztán nemzetségi (családközösségi) társulásokban az egyes lokális közösségek – falvak – többnyire független politikai formációkat alkotnak, amelyeket nem köt össze semmilyen magasabb politikai

tekintély. Legnagyobb hatalma a falufőnöknek van, aki többnyire a falvat lakó és földjét kollektívan birtokló nemzetség (családközösség) természetes feje is. A kordofani nuba törzsnél az egyes egymástól elkülönített magaslatokon levő települések független politikai egységek, s ezeknek főnökei egyúttal az esővarázslók. Egész Szudánban és a Niger alsó folyásától nyugatra (a legnyugatibb partvidék kivételével) a falu főnökének rituális szerepét gyakorlatilag a nemzetség (családközösség) földhöz való sajátos vallási viszonya határozza meg.

A falufőnök rendszerint annak a nemzetségnek (családközösségnek) a feje, amely elsőnek foglalta el a földet. Gyakran a „föld urának” hívják (a Niger menti bozo halásztörzsnél „a víz urának”). Vétéskor és aratáskor ő végzi az áldozati szertartásokat, és ő a felelős a falu lakosainak jólétéért azáltal, hogy számos szertartással gondoskodik a földdel való jó kapcsolat fenntartásáról. A bambara törzsnél dugutiginek nevezik, tisztsége a nemzetségen (családközösségen) belül öröklődik és először a fiatalabbik fivérre száll át. Abban az esetben, ha a dugutiginek nincs fiatalabb fivére, legidősebb fia örökli a tisztséget. A dugutigi osztja fel a földet a nemzetség tagjai között, és a vallási kérdésekben is ő a legfőbb tekintély. Minden falunak megvan a maga szelleme (dasiri), vagy szent őse, aki valamelyik fában él; itt mutatja be a dugutigi az áldozatokat, s a falu életében előforduló minden fontosabb eseménynél e szellem segítségét és tanácsát kéri. A bambarák hite szerint a dasiri időnként elhagyja a fáját, de ilyenkor nem gyalog jár: valamilyen állatot – kígyót, gyíkot, patkányt, szamarat vagy kecskét – ül meg s azon lovagol; a nevezett állat ezáltal ugyan csak szentté válik, és szabadon mozoghat a faluban.

Csaknem egész Szudán területén elterjedt a többnejűség (*poligínia*). Az ilyen családban az első feleség többnyire több jogot élvez; minden feleségnek saját kunyhója van, s a férj egyforma időközönként mindig egyes feleségei kunyhóiban lakik.

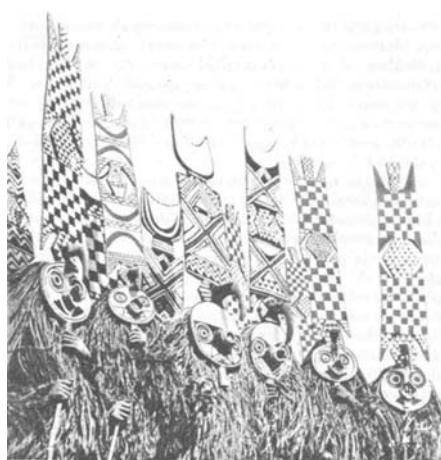
Az egynejűség csak a törzsek egészen kis hányadánál kizárólagos házassági forma. A nubáknál a poligámia ritkán fordul elő, bár itt is megengedett. A család, amelyet a férfi egy vagy több feleségével és gyermekeivel együtt alkot, mindig közös háztartásban él.

Igen gyakori települési közösség a patriarchális nagycsalád, vagyis az olyan rokonsági csoportosulás, amelynek az apa, fiai, gyakran fivérei s unokái a tagjai, mindegyikük saját családjával együtt. A lányok csak a házasságkötésig tartoznak a nagycsalád kötelékébe, utána a patrilokalitás szabályai szerint férjük nagycsaládjának tagjaivá lesz-

nek. A nagycsaládhoz tartoznak a csaknem valamennyi szudáni törzsnél megtalálható patriarchális rabszolgák is, akiknek többsége a hadifoglyokból kerül ki. A közösségben élő patriarchális nagycsalád Nyugat-Szudánban tipikus társadalmi egység. Kelet-Szudánban csak a nuba csoporthoz tartozó koalib törzsnél, valamint néhány Logo menti törzsnél találjuk nyomát. A közös otthonon kívül a közös munka, a termelt javak közös tulajdona s az ebből származó kollektív vagyon jellemzi a nagycsaládot. Ez a vagyonszövetség nemcsak a földre, állatokra, munkaeszközökre és lakóházra terjed ki, hanem a fegyverekre, sőt öltözetre és ékszerekre is. Minden nagycsaládnak saját főnöke van. Ez többnyire az apa vagy a nagycsalád legidősebb tagja. A főnök vezeti a nagycsalád közös munkáját, igazgatja vagyonát, végzi a vallási szertartásokat, dönt a nagycsaládon belüli vitákban és büntető joga van a nagycsalád tagjai felett.

A családoknál és nagycsaládoknál nagyobb rokoni csoportosulások a gyakran totemisztikus nemzetségek. Ezeket is (az iszlámosított törzsek kivételével) exogámia jellemzi, amely azonban egyes törzseknél (pl. Felső-Voltában) csak az egyes lokális csoportokon belül érvényesül.

Az egyén életének tán legfontosabb eseménye a felnőtté avatás, amelynek során bevezetik a fiatalokat a törzs felhalmozott tapasztalatainak és hagyományainak kincsesházába, és megismertetik velük a vallási képzeteket. Az avatás rendszerint falun kívül történik, részletesen kidolgozott szertartások egész sorából áll; gyakran megmetszéssel

Bodó maszktáncosok, Felső-Volta

is párosul, amelyet mind a fiúkon mind a lányokon elvégeznek. A circumcisio azonban valószínűleg eredetileg ismeretlen volt a szudáni törzseknél; erre vall legalábbis az, hogy a törzsek egész soránál máig sem ismerik a fiúk körülmetélését. Kelet-Szudán törzseinek többsége a körülmetélést csak az iszlám hatására vette át; a Fekete-Volta vízterületén és Észak-Togóban élő törzsek szintén. A Kelet-Nigériában élő

jergamok, akiknél a körülmetélés szokása csak a legújabb korban gyökerezett meg, megkívánják, hogy a törzsfőnök körülmetéletlen maradjon, mert – úgymond – különben a földeken kiszáradna a gabona. Némely törzsnél a körülmetélést az avatás során a metszőfogak kiverése helyettesíti (otorók a kuba csoportban, a sara törzs, a Szudán Köztársaság és Kongó határvonalán és az Etiópia határa mellett élő törzsek).

A nemzetségi társadalom vallása az ősök áldozatokkal egybekötött tiszteletén alapul. Az itt-ott előforduló törzsi istenségek többnyire nem mások, mint istenné emelt ősök. Azoknál a szudáni törzseknél, amelyeknek gazdasági életében vezető szerepet játszik a földművelés, az ősök kultusza szoros kapcsolatban áll a föld kultuszával. Számos felső-voltai törzsnél az a vallási elképzelése, hogy őseik a földben élnek, és ők termékenyítik azt meg. Felső-Volta középső és nyugati részében élő törzsek többségénél ez a föld istenítésében tükröződik; ennek részletesen kidolgozott kultusza van, amelyet a varázsló végez. A földművelés nagy jelentőségét tanúsítja sok törzs vallási képzeletvilága, az a számtalan vallási szertartás, amelyek a legfontosabb földműves munkákhoz – a vetéshez és aratáshoz – kapcsolódnak.

A titkos társaságok, amelyek különböző vallási kultuszok és mágikus szokások életben tartói, s az avatási szertartásokban is fontos szerepet játszanak, a kongói őserdő vidékéről és az Alsó-Niger mentén elterülő nyugat-afrikai partvidékről hatolt be főleg Dél-Szudánba.

A rituális kannibalizmus csupán néhány törzsnél terjedt el Kelet- és Közép-Szudán déli részében, ahol a fejvadászat is dívott. A korábbi időkben a kannibalizmus Kelet-Nigéria és Kamerun néhány törzsénél, valamint a tenda törzsnél, Felső-Gambiában is szokásban volt.

Szudán történelmi útja

Szudán egyes területein a társadalmi fejlődés már évezredekkel ezelőtt túlhaladta a nemzetségi formát, és a korábbi törzsi formációk helyett államok egész sora jött létre. A legrégebbi állam Núbiában született meg. A Nílus menti terület – a negyedik zuhatagig, a mai Kareima szudáni városnál – az i. e. XVI. századtól Egyiptom ellenőrzése alatt állt. Itt alakult meg i. e. 1000 körül a független Napata birodalom, amelynek társadalmi szerkezete az egyiptomi ó-birodaloméra emlékeztetett. Napata valószínűleg szintén rabszolgatartó állam volt. A pa-

pok és szabad rabszolgatartók földjein ugyanúgy mint az aranybányákban, a szomszédos országokból, főleg Dél-Szudánból behurcolt rabszolgatömegek dolgoztak. Intenzív egyiptomi hatásról vall a núbiai építészet és művészet is. Az első núbiai uralkodók feliratai egyiptomi hieroglifákkal, ó-egyiptomi nyelven íródtak. A Napata birodalom az i. e. IX. században érte el virágzásának teljét, amikor uralkodói egész Felső-Egyiptomot, majd később Egyiptom egész területét – a Nílus deltájáig – elfoglalták. Hódításaik azonban nem voltak hosszú életűek, s csakhamar maga a Napata-birodalom is hanyatlásnak indult. Központját az i. e. XI. század közepén a Nílus hatodik zuhataga felett fekvő Merowéba tették át. Merowe fontos gócpontja volt az Egyiptomba, nyugat felé a Csád-tóhoz, kelet felé pedig az Aksumba és a Vörös-tenger partjához vezető kereskedelmi utaknak. Ide futottak be Dél-Arábia kereskedelmi hajói. Merowéban hamar felvirágzott a kézműipar, elsősorban a takácsmesterség, s igen fejlett volt a földművelés is, amely nyilván nagymértékben kihasználta a Kék- és a Fehér-Nílus közötti területet megművelő rabszolgák munkáját. Afrika későbbi kultúrtörténetében Merowe fontos szerepet játszott; innen terjedt el ugyanis a vas ismerete egész Afrikában. A merowei civilizáció képviselői sajátos kultúrát teremtettek, amely sok tekintetben különbözik az egyiptomi kultúrától. Tovább fejlesztették pl. a régi egyiptomiak hieroglifaírást, és megteremtették saját ábécéjüket. A merowei feliratokat a mai napig sem tudták véglegesen megfejteni, de bizonyos jelekből arra következtethetünk, hogy az ókori Merowe lakói a kusita nyelvcsoporthoz tartozó nyelveket beszélték.

A virágzó merowei birodalom az i. sz. IV. század derekán szűnt meg az Etiópia területén uralkodó aksumi birodalom terjeszkedése folytán. A XI. század közepén a kopt kereszténység behatolt Núbiába, s létrehozta a hatalmas keresztény Dongola államot, amely Egyiptom határaitól délre, az Atbara folyó torkolatáig, terjedt, déli szomszédja pedig Alwa állam volt Khartoum közelében. Dongolát az iszlám fojtotta meg a XIV. század első felében, amikor az utolsó keresztény uralkodót muzulmán uralkodó váltotta fel. Hasonló sors érte az Alwa birodalmat is, amely a XVI. század elején az arab szennári szultanátus részévé vált. Ennek területi magva a Kék- és a Fehér-Nílus között fekvő, de a XVI. század vége felé, amikor legnagyobb virágzásának korát élte, nyugatra egészen Darfúrig, keleten pedig a Vörös-tenger partjáig terjedt ki. Csak a XIX. század elején szűnt meg, amikor az akkoriban török fennhatóság alatt álló Egyiptom annektálta.

A legrégebbi szudáni néger birodalom Ghána volt. Központja a mai délkelet-mauritániai Oualata közelében feküdt. Ez a birodalom i. e. 300 körül alakult s néhány száz kilométerrel északabbra feküdt a mai Ghánánál. Az elsőnek függetlenné vált nyugat-afrikai gyarmat lakói az ókori Ghánát kulturális elődjüknek tekintik, s jelenlegi politikai törekvéseik bizonyos szimbólumát látják benne. El Bekri arab földrajzíró 1067-ben így ír e jelentős észak-afrikai államalakulatról:

„Ghána két, síkságon fekvő várost foglal magába. Az egyiket muzulmánok lakják; ez igen nagy kiterjedésű, és 12 mecset pompázik benne... A másik város, al-Ghaba, amelyben a király székel, hat mérföldnyi távolságra esik tőle. A házak kőből és fából épültek. A király tolmácsai, kincstárnokai és vezíreinek többsége muzulmán.

A négerek vallása pogányság és bálványimádás ... A bányákban talált minden aranyrög a királyé, aki a népnek csak az aranyport hagyja meg... Ghána királya 200 000 katonát állíthat ki, s ezekből 40 000 íjjal és nyíllal van felszerelve...”

Az El Bekri említette muzulmán város valószínűleg a mai Koumbi Saleh városka helyén állhatott, Mauritánia legdélibb csücskében. Újabb archeológiai kutatások itt sok kőházat fedeztek fel, háromszögletű falifülkékkel és arab feliratokkal a vakolatban. Feltártak egy mecsetet és néhány nagy síremléket a városon kívül. El Bekri leírásából az is kitűnik, hogy korábban Ghánában pogány dinasztia uralkodott, de már tíz év múlva megváltozott a helyzet: 1076-ban a marokkói berberok foglalták el a birodalmat. Ghána iszlám hatás alá került, hanyatlani kezdett, és a XIII. században függőségbe került a két évszázaddal előbb alapított szomszédos Mali birodalommal szemben. A Niger menti Mali birodalom hatalma a XIV. században állt deklarációján, amikor Timbuktu és Gaót is magába foglalta, s innen délre, egészen az őserdő széléig, nyugaton pedig Szenegálig terjesztette ki határait. Észak-Afrikából és Egyiptomból rendszeresen érkeztek kereskedők nemcsak sóval és posztóval, amiért aranyat és rabszolgákat vásároltak, hanem arab könyvekkel is. A virágzó birodalom vonzotta az arab építészeket is, és Mali a muzulmán műveltség híres központjává vált. A XIV. században, a birodalom fénykorában Mansa Musa uralkodott itt (a mande nyelvben a mansa „uralkodót” jelent). Az egész muzulmán világ emlékeztetésére él még Mansa Musa sivatagi zarándokútja Kairón át Mekkába; ezen az úton sok ezer, aranyrudakkal és aranyport tartalmazó zsákokkal megrakodott teherhordó és szolga kísért. Hiteles

adatokat hagyott ránk a Mali birodalomról Ibn Batuta a XIV. század híres arab utazója is, aki megelőzőleg beutazta Indiát, Kínát, Indonéziát és Turkesztánt. Ibn Batuta 1353 júniusában érkezett Nianiba, a Mali birodalom fővárosába, és nyolc napig időzött ott. A birodalomban uralkodó viszonyokról a következőket írja:

„A négeknek néhány csodálatra méltó tulajdonságuk van. Ritkán igazságtalanok, és nagyobb ellenszenvvel viseltetnek a jogtalansággal szemben, mint bármely más nemzet. Szultánjuk nem ismer kegyelmet senkivel szemben, aki a legkisebb vétséget elköveti. Az országban teljes a biztonság. Sem az utazóknak, sem a lakosoknak nem kell félniük sem rablóktól, sem útonállóktól. Nem koboazzák el egyetlen fehér bőrű vagyont sem, aki országukban meghal, bármilyen nagy vagyonról legyen is szó. Nehéz lenne hasonlót mondani bármely európai országról.”

A XV. században a Mali birodalom hanyatlásnak indult, s 1670-ben véglegesen elfoglalták a bambarák. A birodalom területén (Szegu 1660–1861 és Kaarta 1670–1854) két új független állam jött létre, melyek a XIX. század derekán a fulok hódítása következtében szűntek meg.

A Mali birodalom nyugati szomszédja, Szonghaj, a Niger középső folyásánál elterülő Mali birodalom legnagyobb terjeszkedése idején veszítette el területének nagy részét az utóbbi javára. Fénykorát Mohammad Askia uralkodása idején élte, akit általában Nagy Askia néven ismertek. Ebben az időben nemcsak a Mali birodalom bomlásában vett aktívan részt, hanem a tőle nyugatra fekvő haussza államok jó részét is meghódította egy időre. Mohammad Askia uralkodása alatt tehát Nyugat-Szudán nagyobb része ismét egyetlen birodalomban egyesült. A Szonghaj birodalom hírneves kultúrközpontjában, Timbuktuban kairói és fezi arab tudósok tanítottak teológiát, muzulmán jogot, retorikát és irodalmat. Ebben az időben látogatott el Szonghajba a fiatal arab al-Haszan ibn Mohammad, aki nagybátyját, a marokkói szultán követét kísérte a szonghaji birodalom uralkodójához. Később szicíliai kalózok ejtették foglyul és adták át X. Leó pápának, aki megbízta afrikai élményeinek megírásával. Al-Haszan ibn Mohammad későbbben Leo Africanus néven lett ismert. Életre szóló hatást tett reá Timbuktu gazdagsága és virágzó kulturális élete, amiről így ír:

„Timbuktu lakosai nagyon gazdagok, főleg az ide települt idegenek. A király két lányát két kereskedőtestvérnek adta feleségül, mivelhogy óriási vagyonuk volt. Timbuktuban igen sok bíró, orvos és tudós él, akiket a király bőkezűen elhalmoz minden földi jóval. A király nagyra becsüli a tanult em-

bereket. Nagyon keresik a kézírásos könyveket, amelyeket Észak-Afrikából hoznak ide. A könyvkereskedéssel sokkal többet lehet keresni, mint bármely más foglalkozással...”

A marokkói szultán, aki a szaharai karavánkereskedelmet ellenőrzése alá akarta kényszeríteni, a XVI. század végi hadjárataival megtörte a szonghaji birodalmat. Egy XVII. századi arab történész így számol be a gyászos eseményről:

„Ettől a pillanattól kezdve minden megváltozott. A biztonságot bizonytalanság, a gazdagságot szegénység váltotta fel. A béke helyébe szenvedés, boldogtalanság és erőszak lépett.”

A szonghaji birodalomtól nyugatra, Észak-Nigériában haussza államok egész sora keletkezett a X. század végétől. A haussza államok a XVI. és XVII. század fordulóján érték hatalmuk tetőfokára, amikor a szonghaji birodalmat Marokkó meghódította, s az észak-afrikai karavánkereskedelem túlnyomó része a Szaharán át az észak-nigériai haussza városokba irányult. A XVI. században néhány haussza állam a középső Benuétől délre fekvő Jukun birodalom adófizetőjévé vált, a XIX. században pedig a fulok betörésének esett áldozatul. A nigériai Nupe birodalom valószínűleg a XIII. században született, s szintén a XIX. század elején, bomlott szét, ugyancsak a fulok támadása következtében.

A VIII. században jött létre a Csád-tótól keletre a Kanem birodalom, amely a XIII. században északon Fezzanig, keleten Wadaig, nyugaton pedig a Nigerig terjedt. E hatalmas birodalom utódja Bornu. A Bornu birodalom virágkora a XVI. század. II. Idris Gecher (1504–1526) elfoglalja Kanem állam területét, Idris Aluma (1580–1617) pedig befejezi a birodalom egységesítését, majd uralkodása végén rövid időre a Wadai birodalom területét is ellenőrzése alá vonja. Bornu lényegében feudális állam volt, amelyben a földműves lakosság tömegeit a földbirtokos réteg zsákmányolta ki. Az uralkodó főtisztviselőinek és hadvezéreinek adományozta a birodalom hatalmas területeit, akik az alávetett lakosságtól erőszakkal szedték be az adót. A falusi lakosság eredeti társadalmi rendszere azonban vajmi keveset változott – számukra továbbra is a falufőnök maradt a legnagyobb tekintély. A feudális főurak fegyveres csapataikkal évente véres rabszolgaszerző hadjáratokat vezettek a Bornu határaitól délre fekvő, kevésbé fejlett szudáni területek ellen. A rabszolgákat Tripoliszba vitték a rabszolgavásárra, ahonnan cserébe főleg lőfegyvert, posztót, iparművészeti cikkeket stb. hoztak Bornuba. Bornu egészen addig tartotta magát a Csád-tó mentén, amíg Anglia, Franciaország és Né-

metország gyarmatosítói meghódították Afrika e részét. Bornun és a Kanem birodalmon kívül Kelet-Szudánban még három nagy kiterjedésű államról tudunk, amelyek mindegyike igen sok törzset foglalt magába. Ilyen volt a Bagirmi állam, amely a Csád-tótól délkeletre jött létre a XIII. században, majd a tőle nyugatra fekvő Bornu birodalom függőségébe került, és a XIX. század végéig, a francia gyarmatosítók bejöveteleig állt fenn. A másik két államot – Wadait és Darfurt – eredetileg szudáni törzsek alapították, amelyeket alighanem már a XV. és XVI. század folyamán arab dinasztiák váltottak fel. Az iszlám Wadaiban ennek ellenére csak a XVII. század folyamán eresztett gyökeret.

A megszűnt ősi szudáni birodalmakra vonatkozó adataink oly hiányosak, hogy igen nehéz ezen államok társadalmi rendjéről pontos képet alkotnunk, egyet azonban bizonyosnak tarthatunk: mindazok a bennszülött államok, amelyek a múlt századig fennmaradtak – a Bornu birodalomhoz hasonlóan —, kifejezetten feudális jellegűek voltak. Bár hosszú történelmi fejlődésük során valamennyi szudáni állam az iszlám vallást fogadta el, a mai időkig megtalálhatjuk eredeti vallási elképzeléseik számos maradványát is.

A niloták

A Kordofan határaitól északnyugatra húzódó hatalmas száraz és helyenként sós sztyeppeket Szudán Köztársaság déli részén, Észak-Ugandában és Nyugat-Kenyában olyan néger törzsek lakják, amelyeket elsősorban feltűnően magas termetük, karcsú alakjuk és sötét bőrük jellemez. Valamennyien a kelet-szudáni nyelvek déli alcsoportjának nyelveit beszélik. A legismertebbek közülük a Nílus középső és felső folyása mentén élnek, ezért ezeket a nyelvileg, antropológiailag és kulturálisan rokon törzseket összefoglalóan *nilota népek*nek nevezik.

Anyagi kultúra

Eredeti kultúrájuk mindenben hasonló volt a földművelő szudáni törzsek kultúrájához, de már a XV. századtól erősen előtérbe nyomult gazdálkodásukban az állattenyésztés, amely egyes törzsek gazdasági életében egyenlő jelentőségre tett szert a földműveléssel, sőt több törzsnél még meg is előzi. Ezért szántunk jelen munkánkban külön szakaszt a nilota

törzsek kultúrájának. A kelet-afrikai nomád pásztornépek közvetlen szomszédságában, többnyire a földművelésre legkevésbé alkalmas sós

Masszai leány fémdíszekkel, Kelet-Afrika

sztyeppeken (Masai, Turkana és Suk) élő törzsek teljesen abahagyták a talajművelést, és ma már kizárólag nomád pásztorkodó életet élnek, ezért a nomád pásztornépek kultúrájáról szóló fejezetben foglalkozunk velük.

A nilota törzsek fő gazdasági növénye a sorghum, az etiópiai eleuszine és a köles. A silluk, anuak, acsoli, lur, lango és teszo törzsek gazdálkodásában a legnagyobb szerepet a kapás földművelés játssza. A mezőgazdasági munkálatokban mind a férfiak, mind a nők részt vesznek; a férfiak főleg a talaj előkészítését végzik. A keleti törzseknél azonban – a tatoga törzs kivételével – a me-

zőgazdasági munkák nagyobb része a nőkre hárul.

A háziállatok közül a niloták szarvasmarhát, továbbá juhot, kecskét, kutyát, némely törzs csirkét és méheket, a nilota terület délkeleti részén élő törzsek pedig szamarat tartanak. A tej csaknem valamennyi nilota törzs mindennapi elege, s a keleti niloták az élő állatból nyert friss vért is isszák, húzáért azonban nem vágják le, csak ünnepségek és áldozati napok alkalmával ölik meg az öreg és beteg állatokat. A középső nilotáknál (Észak-Ugandában és a Szudán Köztársaság legdélibb részében) az állatok gondozása kizárólag a férfiak dolga, a nők még csak nem is fejhetnek, mert elképzeléseik szerint megrontanák az állatokat. Az északi (dinka, nuer, silluk) és keleti nilotáknál a nők fejk a szarvasmarhát, ugyanúgy, mint a kelet-afrikai nomád pásztornépeknél.

A vadászatnak és halászatnak, valamint a nők által végzett növénygyűjtögetésnek – tekintettel a földművelésre és az állattenyésztésre – csak másodrendű jelentősége van.

Az észak-ugandai nilota törzsek falvakban élnek, amelyeket gyakran kerítéssel vesznek körül; a többi törzs elszórt családi településekben vagy kisebb, ugyancsak körülkerített telephelyeken él, henger alakú, gúlás szalmatetejű kunyhókban. A férfiak nagy többsége a száraz évszakban olyan helyekre vonul a szarvasmarhacsordákkal, ahol megfelelő legelőt és vizet találnak. A nuerek és a karamojongok ezeken az ideiglenes szálláshelyeken fűvel, náddal vagy bőrrel fedett méhkas alakú kunyhókat építenek.

A férfiak néha bőr átalvetőket viselnek, rendszerint azonban meztelenül járnak, a nők leginkább bőrkötényeket hordanak. Ékszereik az elefántcsont karkötők, kagylókból és széttört strucctojás héjából fűzött nyakláncok. Sok nilota törzsnél a nők különböző apró dísz tárgyat viselnek átfűrt alsó ajkukban.

Táncoló silluk férfiak, Kelet-Afrika

Néhány nilota törzs íjat és nyilat használ, legfőbb fegyverük azonban a husáng és a dárda, amelyeket bőrpajzs egészít ki. Az Alsó-Nílus vidékén jellemző fegyver a keskeny fapajzs.

Társadalom

A nilota törzsek társadalmi szervezetének alapja a patrilineális exogám nemzetség, amelynek mindenütt kifejezetten totemisztikus jellege van. A lotuka törzsbeliak képzetei szerint pl. halála után mindenki áttetesül totemállatjába. Az új család a házasság után a férj apjának falujában vagy közvetlenül annak háztartásában él, mert a közös háztartásban lakó alapegység csaknem mindenütt a nagycsalád. Valamennyi nilota törzsnél általános a többnejűség. Többségüknél a politikai szervezettség nem haladja meg az egyes helyi közösségek színvonalát. E politikailag független alakulatokban a legfőbb hatalmat többnyire az esővarázslók tartják kezükben. Csak a silluk törzs alapított a területén államot, amelyben az uralkodó egyben a vallási szertartások

legfőbb bemutatója volt. Valószínűleg e társadalmi szervezet hatására gyorsult meg a nemzetségi rendszer bomlása az anuak és dinka törzseknél is, amelyeknél kialakultak nagyobb területi főnökségek is; ezek a főnökök egyben az esővarázslók s az áldozati szertartások vezetői is.

A niloták nem végeznek körülmetélést, az avatás jellegzetes szertartása a két alsó metszőfog kiütése. Azok a fiúk, akik közösen estek át az avatáson, zárt korcsoportot alkotnak. Minden törzsnél több ilyen zárt csoport alakult ki, s az átlépés egyik korcsoportból a másikba különleges avatási szertartások keretében történik, rendszerint 4–10 éves időközökben. A fiatalabb korcsoportokba tartozó férfiak a törzs harcosai. Néhány törzsnél a fiúnak csak akkor szabad megnősülnie, ha kortársaival együtt bizonyos meghatározott korcsoportba lépett.

A niloták jellegzetes vallása az ősök kultusza. Az apró nyugat-nilota törzsek a sírokon imádják őseiket, ahol egyszerű oszlopplasztikákkal ábrázolják őket. Az esővarázslók a vallási élet legnagyobb tekintélyei.

Etiópia népei

Az etiópiai fennsíkot különböző szemita és kusita nyelveket beszélő földműves törzsek lakják. Antropológiailag az etiópiai fajtához soroljuk őket, bár közülük nem egynél világosan felismerhetők a negroid vérkeveredés nyomai, s Etiópia déli övezeteinek lakosainál a negroid fajta jellege túlsúlyba is került az etiópiai típus jellegzetes vonásaival szemben.

Anyagi kultúra

Bár Nyugat- és Délnyugat-Etiópia egyes földműves törzsei között jelentős kulturális különbségek vannak, egyetlen jellegzetes néprajzi övezetet alkotnak, ezért együtt tárgyaljuk őket.

A termelt növények közül Nyugat-Etiópiában a legfontosabbak a gabonafélék, főleg az eleusine, a *tef* (*Eragrostis abyssinica*) – mindkettő hazai etiópiai növény –, az árpa és a búza. A délnyugati törzsek is termelnek gabonaféléket, főleg eredeti etiópiai fajtákat, bár némelyiküknél a legjelentősebb növény az *ensete* nevű abesszin banán,

amelyet inkább ehető gyökereiért, mint gyümölcséért termelnek. Etiópia mezőgazdasága Afrika többi területeihez képest nagyon fejlett. Valamennyi nyugat-etiópai törzs ökörigás faekével szánt. Ez az eke-típus, amely az ó-egyiptomi ekékhez hasonlít, az Etiópia délnyugati részében élő néhány ősrégi törzshöz is eljutott. Az etiópai mezőgazdaság magas színvonaláról tanúskodik a hegylejtőkön teraszosan elhelyezkedő földek mesterséges öntözése és az állati trágya használata is. Elterjedt a gyapot termelése, amelyből a férfiak vízszintes szövőszékeken szövik a ruhakelmét. A földművelést kiegészíti az állattenyésztés; szarvasmarhát, juhot, kecskét, szamarat, kutyát, tyúkot és méheket tartanak. Nyugat-Etiópiában a szamáron kívül a lovat is hátalják, a legészakibb és legdélibb törzsek hátasállata a teve. A délnyugat-etiópai konszo törzs, a többiektől eltérően, nem legelteti a szarvasmarhát, hanem istállóban tartja, hogy a földművelésnél felhasználható trágya ne vesszen kárba. Az állattenyésztés a fejés kivételével a férfiak dolga. Mind a férfiak mind a nők részt vesznek a föld megművelésében; azoknál a törzseknél – Etiópia délnyugati részében –, amelyek az eredeti kapás földművelést a szántóvetéssel kombinálták, a kapálást a nők, a szántást a férfiak végzik.

Nyugat-Etiópia fő települési típusa a falu, a délnyugati törzsek azonban csak kivételesen laknak fakerítésekkel körülvett falvakban. Többségük a megművelt földek, által körülhatárolt, szabadon csoportosuló majorszerű településekben él. A ház fő típusa a henger alakú, kúpos zsúpfedelű kunyhó. A nyugat-etiópai városi házak – a szudáni városi házakhoz hasonlóan – kőből vagy agyagból épült négyszögletes épületek, lapos tetővel. A lakóház berendezése nagyon egyszerű; az egyetlen bútortárat gyakran a fonott keretes ágy és a faszékek képezik.

Nyugat-Etiópia tipikus ruhadarabja a *samma*, a szövött, fehér átalvető, amely, akár csak a római tóga, az egész testet befedi. Az ország délnyugati részében lakó törzsek faháncsból, bőrből vagy lombból készült kötényeket és különböző bőr vállvetőket viselnek. Jellegetes fegyverük a dárda és a kerek börpajzs.

T á r s a d a l o m

Etiópia földműves lakosságának társadalmi rendszere a fejlődés magas fokára jutott. Bár egyes délnyugat-etiópai törzseknél az eredeti patrilineáris nemzetségi rendszer még csak most van felbomlóban, a

nemzetség funkciója csupán az exogámiára korlátozódik. A legjellegzetesebb társadalmi struktúrát néhány délnyugat-etiópai törzsnél találhatjuk, a pásztorkodó gallák szomszédságában, akikkel közös korcsoportjaik fontos szerepet játszanak társadalmi szervezetükben. A *gadának* nevezett korcsoportok rendszere az egyes törzseknél aszerint különbözik, hogy hány korcsoportot ismernek, hány éves időközökben lépnek át a férfiak az alsóbb korcsoportból a felsőbbekbe, s az egyes korcsoportoknak milyen funkciójuk van a társadalomban. Közös vonásuk azonban az, hogy a törzsfőnöki, bírói és vallási tisztségeket csak egy bizonyos korcsoport férfiai tölthetik be. A nemzetségi rendszer fokozatos bomlásának következményeként Délnyugat-Etiópia egyes törzseinél a feudális jellegű társadalmi rendszerre épülő államok egész sora jött létre. Legismertebb közülük a XV. század elején keletkezett Kaffa birodalom, amely az etiópai állam területi expanziója idején, II. Menelik uralkodása alatt a XIX. század végén az utóbbi államba olvadt be.

Észak-Etiópiában a régi nemzetségi rendszernek csak maradványai élnek, és az eredetileg tisztán feudális jellegű osztályviszonyok váltak a társadalmi kapcsolatok uralkodó formájává. A szemiták, akik az i. e. VI. században vándoroltak be Dél-Arábiából, és foglaltak el mind nagyobb területeket a mai Etiópia eredeti kusita lakossága rovására, már az i. e. III. században államot alapítottak itt, amelynek központja Aksum volt. Aksum a Vörös-tenger partjától Afrika belsejébe vezető fontos útvonalon fekszik, s rajta keresztül jutott el az arab országokba a nagybecsű elefántcsont. A IV. század első felében szíriai misszionáriusok elterjesztették Aksumban a kereszténységet, amely később az egyiptomi kopt egyházba olvadt be. Az aksumi birodalom a VI. század után megszűnt, egyéb államalakulatok azonban továbbra is megszakítás nélkül fennálltak Etiópiában, bár az egyes uralkodó dinasztiák etnikai hovatartozását egyelőre még homály fedi. A XIII. században az amharák vették át az uralmat, akik a mai etiópai államban is a fő etnikai csoportot képviselik. Vallásuk ma is a kopt kereszténység, amellyel az iszlám vetélkedik. A Tana-tótól északkeletre kisebb, zsidó vallású csoport is él. Észak-Etiópiától eltérően az ország délnyugati részében élő törzsek megtartották ősi, kereszténység és iszlám előtti vallásukat.

ŐSERDEI FÖLDMŰVES KULTÚRÁK

Azoknak a törzseknek hazája, amelyekről e fejezetben szólunk, nem pontosan esik egybe a trópusi őserdő hatalmas sávjával: magába foglalja a nedves sztyeppek szomszédos övezeteinek néhány törzsét is, amelyek azonban egész életmódjukban és kultúrájukban több közös vonást mutatnak fel a tipikus őserdei törzsekkel, mint a sztyeppi földművesekkel. Ebben a fejezetben foglaljuk tehát össze a közép-kameruni füves fennsík lakóinak néprajzát, akik életmódjukkal és kultúrájuk jellegével szinte hidat alkotnak a szudáni sztyeppek

Kameruni leány

földműves törzsei és a tropikus őserdő törzsei között, s nyelvileg is összefüggnek az őserdei övezet lakosaival. Ez nyilván abból adódik, hogy a trópusi őserdő korábban tovább terjedt északra, s így azok a törzsek, amelyek ma a nedves sztyeppeken élnek az őserdők legszélein, a korábbi természeti körülmények között a trópusi őserdő törzseire jellemző életmódot folytattak. Az afrikai trópusi őserdő kiterjedt övezetében több száz, egymástól olykor erősen különböző törzs él. A nyugat-afrikai övezetbe azokat a törzseket soroljuk, amelyek a trópusi őserdőben és a szomszédos nedves sztyepp-övezetekben – az Atlanti-óceán guineai partja mentén, Közép-Kameruntól keletre Sierra Leonéig, nyugatra pedig a Guineai Köztársaságig – élnek. A közép-afrikai övezet a Kongói-medence őserdeiben élő törzseket, tehát Dél-Kamerun, Gabón és Észak-Kongó lakosait foglalja magába. A két övezet eltérő történelmi fejlődése következtében nemcsak kultúrájuk

különbözik, hanem földművelésük kezdetének időpontjai is eltérnek. Míg a bantu s részben a szudáni törzsek is csak akkor telepíthették be a közép-afrikai őserdőt, amikor megismerkedtek a maláj eredetű gumós növényekkel, a nyugat-afrikai őserdőben az eredeti gyűjtögető és vadászó gazdálkodásról a földművelésre való áttérést, valamint új törzsek bevándorlását nyugat-afrikai őserdei növények az ún. guineai yam és az olajpálma termelése valószínűleg már a palaeolitikorban lehetővé tette. Annak ellenére, hogy a földművelés a nyugat-afrikai övezetben történelmileg nyilvánvalóan régebbi keletű, mégis a közép-afrikai övezetet tárgyaljuk előbb, mert kultúrájának sokkal ősbibb jellege van, mint a nyugat-afrikainak, amely a fejlettebb Szudán hosszan tartó behatása következtében gyorsabb fejlődésnek indult.

A közép-afrikai övezet népei

A közép-afrikai őserdő-övezet északi széleit néhány szudáni nyelveket beszélő néger törzs lakja. Ezek, valamint néhány szétszórt pigmeus csoport kivételével a közép-afrikai trópusi őserdők egyedüli lakói ma a különböző bantu nyelveket beszélő néger törzsek.

Anyagi kultúra

A földművelés kezdetét a kongói őserdőben a banán, a táro és a yam termesztése jelentette. Sok törzsnél azonban ezeknek az eredeti őserdei gazdasági növényeknek a jelentősége háttérbe szorult a fiatalabb amerikai eredetű növényekkel szemben, amelyek közé elsősorban a maniok, a kukorica, továbbá a batáta vagyis édesburgonya, az amerikai mogyoró, a bab, valamint néhány kevésbé fontos növény tartozik. Ezek az Atlanti-óceán partjáról, az amerikai rabszolga-kereskedők hajóival kerültek ide, s termelésük ebben az övezetben 400 éve kezdődhetett, a Kongó- és Ubangi-folyók mentén. A szudáni gabonaféléket csak néhány törzs termeli Északkelet-Kongó határvidékein, ahol ezt a vidék sztyeppes jellege lehetővé teszi. Az őserdei kapás földművelést főleg az különbözteti meg a sztyeppi földműveléstől, hogy a forró és nedves trópusi őserdő éghajlati viszonyai, amelyek csaknem az egész év folyamán változatlanok, jóformán naponta biztosítják a szükséges banánmennyiség leszedését vagy a kellő mennyiségű gumók kikapálá-

sát a földeken. Csaknem teljesen ismeretlenek itt a magtárak és tárolók, amelyek nélkülözhetetlenek a sztyeppeken, hogy egész évre tárolhassák az esős időszakban termelt és aratáskor betakarított gabonát. Az őserdőben a magtárakat gyakorlatilag csak a kukoricatermés tárolására használják. A föld megművelése csaknem kizárólag a nők munkája, és az őserdei fairtáson, valamint a föld szükséges előkészítésén kívül a férfiak a legtöbb törzsnél egyáltalán nem vesznek részt a mezőgazdasági munkákban.

Az élelemszerzés kiegészítő módja (csaknem elhanyagolható mennyiségben) a vadon termő növények gyűjtögetése. Annát fontosabb viszont a vadászat – bár korántsem valamennyi törzsnél – és főleg a halászat. Az élelemszerzés e kiegészítő módjait jelentőségében gyakran megelőzi az igen alacsony fokon álló állattenyésztés. A vadászat – a nyugati részeken néha a gyűjtögetés is – a férfiak dolga. A halászatban ezzel szemben igen aktívan részt vesznek a nők is, sőt néha csaknem kizárólagosan ők végzik, olyan vidékek kivételével, ahol a halászat a megélhetés fő forrása, és jelentőségében még a földművelést is felülmúlja, így pl. a Kongó és Ubangi folyók mentén élő törzsek egész soránál.

A háziállatok közül a törzsek többsége csak a kecskét, kutyát és tyúkot ismeri, a juh ritkábban fordul elő. Csupán az Északnyugat-Kongóban lakó bira törzs tart kevés szarvasmarhát, és feji a teheneket és kecskéket.

A közép-afrikai trópusi őserdő lakóinak jellegzetes hajléka a négyszögletű ház; falai fából, fakéregből vagy pálmalevelű gyékényből készülnek, a nyereg alakú tetőt pedig pálmalevelek fedik.

Az ilyen lakóházak utca típusú falvakban kapcsolódnak az út két oldalán vagy – folyó melletti falvaknál – a part mentén elterülő, művelés-

Mangbetu nő deformált fejjel és sajátos hajdísszel

ben levő földekhez. Csak az őserdő északi szélén él néhány törzs a szudáni sztyepperekre jellemző henger alakú, kúpos zsúptetejű kunyhókban. Az ilyen lakóházak kör alakú vagy halmazfalvakba tömörülnek, s a szudáni sztyeppektől eltérően – ahol ez a települési típus aránylag gyakori – az egyes családi települések csak ritkán majorszerűek. Kivételt képeznek az Északkelet-Kongóban lakó bira törzs tagjai, akik kupolás kunyhókban laknak, a tőlük keletre fekvő Tó-közben lakó törzsekhez hasonlóan.

A növényi anyag csaknem kizárólagos használata nemcsak építészetüket, hanem egész anyagi kultúrájukat kifejezően jellemzi. Fejlett fonási technikájukat nemcsak a kosárfonásnál érvényesítik, hanem pl. a pajzsok készítésénél is. Egyáltalán nem találkozunk itt a bőr használatával. A tam-tam dobok, amelyeket sűrűn használnak üzenetközvetítésre, oldalt réssel ellátott fahengerek, s viseletükben ugyancsak nincs helye a bőrnek.

Jellegzetes férfiviselet a tapacsík, amelyet lábaik között húznak át. Az őserdők nyugati és déli részében mind a férfiak, mind a nők pálmarmostból fonják kötényeiket, a keleti és északi részben viszont tapából vagy falevélből font kötényeket hordanak. A Kongó középső folyása és az Ubangi-folyó között elterülő területen a nők teljesen meztelenül járnak.

Az észak-afrikai őserdei törzsek jellegzetes fegyvere az íj és a nyíl. Nagyon elterjedtek a dárdák is, gyakran nagyon bonyolult és díszes hegygel. Ezek a dárdák az ügyesen kikovácsolt és az őserdők északi részében általánosan elterjedt dobókésekkel együtt a helyi kovácsok remekei. A vas feldolgozása általában fejlett, és a kovácsok mindenütt köztiszteltetben álló személyiségek.

T á r s a d a l o m

Az őserdei törzsek a legújabb időkig nemzetségi társadalomban éltek. Néhány törzs a Kongó középső folyásánál és Gabonban az Atlanti-óceán partjától a Kongóig, mind a mai napig nőágon tartja nyilván leszármazását. A többi törzsnél a leszármazás patrilineáris, erős matrilineáris maradványokkal. Valamennyi törzsnél több feleséget tarthat a férfi. A nemzetségen kívül házasodnak, és feleségüket hazaviszik saját falujukba, ahol külön kunyhót építenek maguknak. Csak elvétve találkozunk patriarchális nagycsaládokkal, főleg az őserdő-övezet középső

és nyugati részén. A fang törzseknél, Gabonban és Dél-Kamerunban, valamint a Közép- és Délkelet-Kongóban lakó törzseknél totemisztikus nemzetségeket találunk. Néhányuknál elterjedt a holtak lélekvándorlásának hite.

A legtöbb törzsnél nincs semmiféle magasabb politikai tekintély, amely az egyes nemzetségi falvakat egyesítené. Csupán Délnyugat-Kamerunban s a Lualaba folyó mentén, ahol az eredeti nemzetségi szervezet már erősen bomlásnak indult, van több települési csoportnak közös főnöke. A nemzetségi szervezet felbomlását legjobban az Északkelet-Kongóban élő mangbetuknál figyelhetjük meg, ahol már a XVIII. században valamiféle államot alakítottak, s több szomszédos törzset is meghódítottak, később azonban a XIX. század második felében maguk is az északibb zandék fennhatósága alá kerültek. Nemcsak ezeknek a társadalmilag fejlettebb etnikai csoportoknak, hanem a közép-afrikai őserdő területén lakó csaknem valamennyi törzsnek vannak patriarchális házi rabszolgái, akik a hadifoglyokból, adósokból kerülnek ki, sőt azokat is rabszolgaságra vetik, akik durva módon megsértették a szokásjogot.

A fiúk körülmetélése néhány törzs kivételével a kongói-medence egész trópusi övezetében általánosan elterjedt, nem függ azonban szükségszerűen össze az érettség korában tartott avatási ünnepségekkel és szertartásokkal, igen gyakran már zsenge gyermekkorban elvégzik.

A közép-afrikai őserdő lakosainak vallási képzetekben központi helyet foglal el Nzambi, a legfőbb isten

és teremtmény. Nzambi neve – főleg az európai misszionáriusok működése folytán – a XVI. századtól kezdve a Kongó alsó folyásától középső folyáság és Dél-Kamerunban terjedt el. Tisztelete sok helyi, törzsi istenséget háttérbe szorított. Hisznek olyan, gyakran teljesen materiáisan felfogott erőkben, amelyek bizonyos egyéneket természetfölötti tulajdonságokkal és képességekkel ruháznak fel. Általános a hit a szel-

**Táncos nők ünnepi díszben,
Kelet-Kamerun**

lemekben, s a számtalan figurális plasztika, amely az egész észak-afrikai övezetben fellelhető, többnyire az istenként tisztelt ősokeket ábrázolja. Főleg Kamerunban és Északkelet-Kongóban sok titkos társaság működik; tevékenységük központjában különböző vallási szertartások és emberáldozatokkal járó mágikus üzemek állnak.

A nyugat-afrikai övezet

Anyagi kultúra

A trópusi őserdőben és a nedves sztyeppvidék szélén, az Atlanti-óceán guineai partja mentén élő néger törzsek a niger-kongói nyelvcsalád különböző csoportjainak nyelvét beszélik. Gazdaságuk alapja a földművelés, amely főleg a yam, táro és a banán termelésén alapul. Kamerun fennsíkján a szudáni sorghum mellett a táro a második fő termény. A rizs, amelyet az arabok hozták be Szudánba Szenegálból és Guineából, fokozatosan a legfontosabb kultúrnövénné vált, valamennyi őserdei törzsnél, keleten egészen az elefántcsontparti Banda-ma folyóig. A rabszolga-kereskedelem korában a Guineai-öböl partján élő törzsek amerikai eredetű növények egész sorával ismerkedtek meg. Ezek közül a legfontosabb a maniok és a kukorica; a maniok Nigéria néhány parti törzsénél a főtermény; a sorghum mellett pedig a kukorica a legfontosabb gabonafajta. Dahomeyben, Ghánában és az Elefántcsontparton a hazai olajpálma mellett az amerikai eredetű kakaó a legfontosabb piaci termék. A nyugat-afrikai övezet középső részében egészen a tengerpartig – Belső-Szudánon át – meghonosodott a gyapot termelése. A nyugat-afrikai földművelők irtásos-kapás gazdálkodást folytatnak. A férfiak erdőt irtanak, és előkészítik a megművelendő talajt, a tulajdonképpeni földművelési munkák azonban a törzsek nagy többségénél (az ewe, koruba és ibio kivételével) túlnyomórészt a nőkre hárulnak. A legfőbb növény a yam, s termeléséhez csaknem valamennyi törzsnél – az Elefántcsontparttól egészen Kelet-Nigériáig – számos vallási szertartás és ünnepség kapcsolódik. Ezeken az ünnepségeken a ghánai asantiknál a legutóbbi időkig emberáldozatokat is bemutatnak.

A kecske, a juh, a kutya és a tyúk a nyugat-afrikai őserdőben általában elterjedt háziállat. Csaknem valamennyi törzsnek kisebb-nagyobb szarvasmarha-állományt is van, a teheneket azonban sosem fe-

jik, s a szarvasmarhát főleg áldozatok céljára és házassági váltságdíjnak használják. Délnyugat-Nigériában és a kameruni fennsíkon a szudáni eredetű lótenyésztés is meghonosodott.

Az egyes törzseknél különböző jelentőségűek az élelemszerzés kiegészítő módjai. Ezek közül a legfontosabb a halászat, amelyben mind a férfiak, mind a nők részt vesznek, és igen változatos technikákat alkalmaznak; legnagyobb jelentősége természetesen a tengerparti törzseknél van, az Elefántcsontpart délkeleti lagúnás vidékén és a Niger deltájánál, ahol a szomszédos belső vidéki törzsekkel szárított halat cserélnek mezőgazdasági termékekért. Az Elefántcsontpart, Nigéria és Sierra Leone őserdeiben ezzel szemben a gyűjtögetésnek van nagyobb szerepe. A növényi termékek, gyümölcsök közül a legjelentősebb a koladió és a vadon növe olajpálma, de apró állatokat, mint pl. csigát, egeret, hernyót, természet és egyéb rovarokat is gyűjtenek. A gyűjtögetéssel szemben a vadászat a férfiak foglalkozása. A szavannákon (pl. a jorubáknál) külön erre a célra specializált csoportok űzik a vadászatot.

Csaknem valamennyi törzsnél tartanak „piacokat”, szabályos időközökben (gyakran minden negyedik napon), amelyeken mezőgazdasági és hazai eredetű kézműves termékeket, valamint különböző, északról behozott iparcikkeket cserélnek ki.

A település fő típusa a túlnyomórészt utcai jellegű falu, Sierra Leone és Libéria őserdeiben az egyes porták egy központi térség körül csoportosulnak; ez az ünnepek színhelye, s itt áll a tanácsház. A falvakat rendszerint körül kerítik.

Dél-Nigéria egyes törzsei nagyobb telepeken élnek, amelyeknek már igazi városi jellegük van. Így pl. a joruba törzs területén fekvő Ibadan 400 ezer lakost számlál: Afrika legnagyobb, kizárólag négerlakta városa. A méhkas formájú szudáni háztípus csak az északi vidékeken

Gyapotot fonó leány, Nyugat-Afrika

fordul elő, mégpedig inkább a nyugati (Ghánától nyugatra) fekvő részen. Az őserdei lakóház tipikus formája a nád- vagy gyékényfalú, négyszög alaprajzú kunyhó, zsúpfedéllel vagy pálmalevelekkel fedett tetővel. Ezek a négyszögű házak, gyakran verandaszerű folyosóval, egy négyzetes vagy téglalap alapú udvar körül csoportosulnak. A sztyeppi típusú kúpos tetejű, henger alakú ház és az őserdei típusú nyeregtetejű, négyszögletes kunyhó között jellegzetes átmenetet képeznek a kameruni fennsík lakóinak kunyhói. Hasonló átmeneti típusú lakóházakat találunk Ghána és Közép-Togo belső vidékén is. Az Elefántcsontpart lagúnáinak és Dahomeynek lakói néha cölöpökre építik házaikat. A Niger menti ibóknál fákra épített lakhelyek is előfordulnak.

Az északról betörő iszlám kultúra terjesztette el a szövetből varrt ruha használatát. Ez a ruha, az európai szövetekkel együtt, amelyek a tengerpart felől már régóta eljutottak Nyugat-Afrikába, csaknem teljesen kiszorította a különböző növényi fonalakból és háncsból nyert anyagokból készült eredeti bennszülött ruházatot, amelyet ma már csak szertartások alkalmával vagy gyászöltözetként viselnek. A ruhá-

hoz hasonlóan az eredeti fegyvereket – a dárdákat és nyilakat – is csaknem teljesen kiszorították az európai puskák.

A nyugat-afrikai trópusi övezetet fejlett kézműipar és képzőművészet jellemzi. A pamutszövés és a palmarost szövése – ami kevés kivételtől eltekintve kizárólag a férfiak munkája – Nigériában pl. annyira fejlett, hogy a takácsok a leggazdagabb és legváltozatosabb mintájú kelmék előállítására is képesek. Általában ismerik a posztófestést, amihez nemcsak indigót, hanem egyéb természetes festőanyagokat is használnak. Libériában és Si-

Sisakmaszk tánchoz, Libéria

erra Leonében pl. a sárga színt szeretik legjobban, az asanti törzsnél pedig fából faragott formákról nyomtatott színes mintákkal díszítik

gyászruháikat. Az agyagfeldolgozás művészi tökélyéről tanúskodnak a Dahomeyben és Beninben az uralkodó palotájában talált agyag domborművek és az emberi arcokat ábrázoló edények, amelyek Ghánában és Nigériában (az asanti, joruba, ibo törzseknél) terjedtek el, valamint a ghánai asanti törzs emberi és állati figurákkal gazdagon díszített pipafejei. A pipák készítése – eltérően az egyéb, pusztán használati célokra készült kerámiától – kizárólag a férfiak dolga. Nagy fejlettséget mutat a fémmegmunkálás is. A kovácsok rendszerint nagy tiszteletben állnak, és gyakran vezető szerepet töltenek be részben a különböző titkos társaságokban, részben mint törzsfőnökök (pl. Libériában). A nemesfémek feldolgozásának ismerete Szudánból származik. Az ezüst- és az aranyművesség főleg Nigériában, Ghánában és az Elefántcsontparton terjedt el. Széles körben ismert a bronzöntés is. Északkelet–Libériában a nők lábukon vagy karjukon nehéz öntött bronzkarikákat hordanak, Közép-Kamerunból pedig gazdagon díszített öntött bronzcsengettyűket, karkötőket, nyakékeket, kardmarkolatokat, pipákat és egyéb használati tárgyakat ismerünk. A bronzöntés fő övezete azonban Ghána és Nigéria. A legmagasabb szintet Beninben érte el ez a művészet, ahol annyira kifejlődött, hogy sokáig azt hitték: európai befolyásra jött létre. A bronzöntés eredetét tekintve azonban tisztán afrikai, és adataink szerint Beninben már a XIV. század előtti időkben ismerték technológiáját. A benini bronzművesség a XVI. és XVII. században élte fénykorát. Ebből a korból származnak a világhírű reliefs, nehéz bronzfejek és plasztikák – valamennyi az uralkodót és családját ábrázolja –, továbbá gazdagon díszített székek és ládák. Ma a bronzöntés az egész nyugat-afrikai övezetben hanyatlásnak indult, s mindenütt a kisebb művészi értékű rézmunkák szorították ki.

A nyugat-afrikai övezetben általában elterjedt a fa művészi megmunkálása is. Egyes törzsek vagy törzscsoportok ebben a művészeti ágban sajátos, jellegzetes és sokrétű művészi stílusokat alakítottak ki, amelyek mindegyikét sajnos nem ismertethetjük. A fafaragók mindenütt nagy tiszteletben álló személyek, akik sok helyütt (pl. a libériai kpelléknél), titkos társaságokban tanulják művészetüket. Gyakran erősen szakosítottak, úgyhogy mások készítik pl. a maszkokat és a fétiseket, megint mások a törzsfőnöki trónusokat stb. A figurális plasztika túlnyomórészt kultikus jellegű. Szobraik az egyes istenségeket, az imádott őseket vagy fétiseket ábrázolják, de találkozunk faragott játék babákkal is (pl. a joruba törzsnél). A faragott fa álarcokat, amelyek az észak-afrikai övezetben mindenütt igen gyakoriak, avatőünnepsége-

ken, de főleg az egyes titkos társaságok szertartásain használják. A leggazdagabban metszett faálarcok a Poro nevű titkos társaságba való felavatásnál használatosak.

A színpompás joruba maszkokat az Egun titkos társaság tagjai használják ünnepségeiken. A kameruni eko törzs Egbo nevezetű titkos társaságában minden fokozatnak megvan a saját, ember- vagy majombőrrel bevont faálarca.

A madár- és bivalyálarcok sokasága Kamerunban a fejlett állatcultusszal függ össze. A számtalan és sokféle állatmotívum, amely Kamerun képzőművészetét jellemzi, egyrészt az ismert állatmesék állatait ábrázolja – ilyenek a nyúl, az elefánt, a gazella vagy leopárd –, másrészt szimbolikus jelentőségű. A kígyó, a béka és a gyík a termékenység jelképezi, a pók és kaméleon gyakran a halottak állatai. Kamerun a hazája a legfejlettebb ornamentikának; a növényi díszítőelem, amely itt igen erősen érvényesül, csak kivételesen fordul elő a tisztán geometrikus afrikai ornamentikában. Gazdagon díszítik használati tárgyaikat, pl. a székeket, edényeket, dobokat, ajtókereteket

Akrobatikus táncjelenet, Nyugat-Afrika

vagy házoszlopokat is. Bár az újkori nyugat-afrikai művészet igen fejlett, művészi értéke nem haladja meg a jorubai Ife városban talált terrakotta és bronzfejekét, amelyek az afrikai képzőművészet mind ez ideig páratlan remekei.

A képzőművészethez hasonlóan igen gazdag a nyugat-afrikai zeneművészet is. A legelterjedtebb hangszerek közé tartoznak a dobok, különböző típusú húros pengetőhangszerek, a sansa – pengetőhangszer, amelynek fából vagy tökből készűk rezonáló lemezét különböző hosszúságú lapos fapálcikákkal vagy

fémrudacskákkal szólaltatják meg –, továbbá a faxilofon, a különféle kereplők stb. A Nigertől keletre mindenütt elterjedt a dob tipikus ős-

erdei formája – az ún. résdob, amelyeket jeladó dobként hírközlésre is használnak.

Társadalom

A nyugat-afrikai trópusi övezetben élő törzsek és népcsoportok társadalmi rendszerei igen sokfélék. Néhány közép-kameruni törzs és igen sok törzs Ghánában és az Elefántcsontparton a legújabb korig megtartotta a matrilineáris leszármazási rendet és a vagyon női ágon történő öröklését. Az eredeti matrilineáris rendszer erős maradványait találjuk nemcsak sok olyan törzsnél, amely ma patrilineáris nemzetségi rendszerben él, hanem néhány olyan etnikai csoportnál is, amelynél már felbomlott az eredeti nemzetségi rendszer – mint pl. az asantiknál –, és rétegzett társadalom és államszervezet alakult ki. A még ma is nemzetségi rendszerben élő törzseknél a társadalmi alapegység a rokonsági csoport. Ezek közös háztartásban élő patrilineáris és többnyire exogám nemzetségek, gyakran nagycsaládok. Közép-Kamerunban, Dél-Nigéria keleti részében, valamint az Elefántcsontpartot, Libériát és Sierra Leonét magába foglaló nyugati területen élő törzseknél a falufőnök hatalmát az öregek tanácsával osztják meg. Helyenként több nemzetséget összefogó kisebb területi főnökségekkel is találkozunk, a területi főnökök hatalmát azonban ugyancsak korlátozza az öregek tanácsa, amely rendszerint a nemzetségek főnökeiből áll.

A különböző titkos társaságok a társadalmi élet igen fontos tényezői. Elsősorban ugyan a különböző vallási kultuszok és mágikus szertartások képviselői, de éppen ezáltal nagy szerepet játszanak a társadalmi szervezetben is, ahol általános befolyásukkal az egyes főnökök hatalmát korlá-

**Kauri csigával díszített táncosok,
Elefántcsontpart**

tozzák, másrészt a legfelsőbb fokozat tagjai rendszerint a társadalmi és politikai hatalom birtokosai is.

A Poro társaság a törzsek egész soránál elterjedt – főleg Libériában, Sierra Leonében s részben az Elefántcsontparton. Az avatóünnepségeket, amelyeknek a 8–15 éves korú fiúkat vetik alá, rendszerint minden 5–7 évben külön táborokban tartják meg, a falun kívül. Az ünnepségek az esős időszak közepén kezdődnek meg, amikor a rizs már beérőben van, és a földeken kevesebb a munka, s több hónapon át rendszerint a száraz évszak végéig tartanak. A szertartás folyamán Poro, akit a társaság valamely idősebb tagja jelenít meg faragott faálarcban, szellemének mágikus erejével ruházza fel a fiúkat. A Poro-szertartások fő célja, hogy a fiúkat előkészítse a felnőttek önálló életére. Különböző próbáknak vetik alá őket, hogy bebizonyítsák testi rátermettségüket és bátorságukat; a birkózásban és táncban egyaránt helyt kell állniuk, és a gyakorlati tevékenység különböző ágaiban készséget és bátorságot kell szerezniök. Megtanulják a bambusz, a pálmalevelek és a fakéreg feldolgozását, zsinórok és hálók kötését, kanalak, fésűk és egyéb használati tárgyak kifaragását, a föld megművelését, a vadászat és halászat módszereit, a házépítést, elsajátítják a különböző

gyógynövények hatásainak ismeretét stb.

Hasonló iskolát járnak végig a leányok is a titkos Szande nőtársaságban, amelyben az anya és a készítik fel őket, a gyakorlati oktatást alapos gazdasszony feladataira nemi felvilágosítással kötve egybe.

A Poro és Szande társaságokon kívül a trópusi Nyugat-Afrikában titkos társaságok egész sora működik, amelyeket sajátos szertartásaik és jellegzetes maszkjaik különböztetnek meg egymástól.

Igen sok törzsnél már az európaiak érkezése előtt bomlásnak indult az eredeti nemzeti szer-

II. Alenzua benini uralkodó szolgájával

vezet, differenciálódott a társadalom, majd ennek következményeként feudális jellegű államok alakultak ki. Ilyen folyamat ment végbe pl. a közép-kameruni törzsek egész soránál. A legjelentősebb államok Dél-Nigériában, Dahomey és Ghána területén keletkeztek. A legrégebbi közülük valószínűleg a Joruba birodalom volt – Ife központtal –, amelyben a központosított uralkodói hatalom mellett fontos politikai szerepet játszott az Ogboni titkos társaság is. A Joruba birodalom hatalmi körébe tartozott valószínűleg a XVI. századig egy másik nigériai birodalom, Benin is, amely később a portugálokkal folytatott élénk rabszolga-kereskedelmet. A XVII. század derekáig valamennyi európai utazó kiemeli a birodalom központjának – Beninnek – városi jellegét, tágas utcáit, egyenes házsorait, a hatalmas királyi palotát és annak műkincseit, s főleg a nagyszerű bronzplasztikákat és domborműveket. A XVII. század közepén belső források indították el a Benin birodalom bomlását, amely fenntartotta ugyan magát egészen Nigéria angol gyarmatosításáig, de a hajdani hatalmas királyságnak már csak árnyképe maradt.

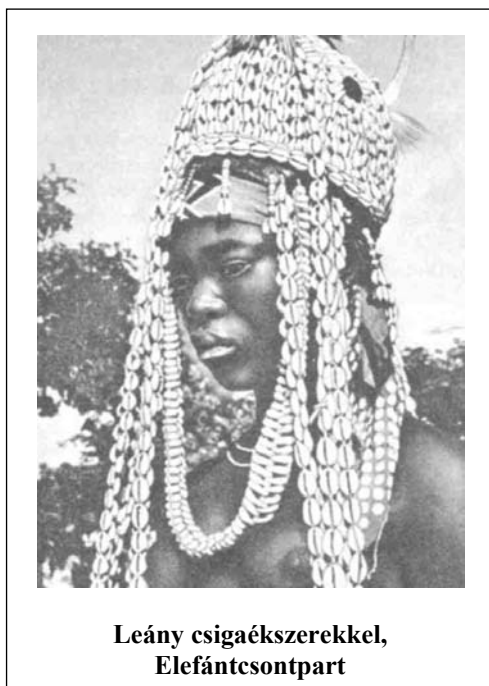
A XVIII. század elején jött létre az ismert ghánai Asanti birodalom – „az arany szék birodalma” –, amely híres volt aranykincséről, s jelentős szerepet játszott mindaddig, amíg Afrikának ezt a részét is meghódították a gyarmatosítók. Dahomey feltehetőleg a XVII. század elején szerveződik állammá, fénykora azonban a XVIII. század elejére esik, amikor a tengerparti államok egész sorát hajtotta uralma alá, és az európaiakkal folytatott élénk kereskedelem révén páratlanul felvirágzik gazdasági élete is. A birodalom egészen a mai Dahomey Köztársaság végleges gyarmatosításáig állt fenn.

A patriarchális házi rabszolgák rendszere nemcsak az egyes államokban, hanem gyakorlatilag a nyugat-afrikai övezet valamennyi törzsénél igen elterjedt. Általános volt a többnejűség is.

Vallás

A nyugat-afrikai trópusi övezet törzseinek vallását a legkülönbözőbb animista elképzelések jellemzik. Eredeti szellemeik közül nagyon sok istenséggént jelenik meg. Jelentős szerepet játszanak azonban a föld termőerejéhez kapcsolódó elképzelések és az ezzel kapcsolatos kultuszok is. Általában elterjedt az az elképzelés, hogy a halottak a földben tovább élnek, és az újszülött gyerekekben és különböző totemál-

tokban születnek újjá. Az egész övezetben elterjedt az ősök kultusza, akiket gyakran plasztikusan is ábrázolnak. E kultusz főeleme a szellemeknek bemutatott áldozat. A totemisztikus elképzelések nem min-

**Leány csigaékszerekkel,
Elefántcsontpart**

denült egyformák: csak az Elefántcsontpart őserdeiben élő egyes törzseknél tekintik a különböző állatokat meghalt rokonaik vagy őseik megtestesülésének. Ezek a nemzetségi társadalomra jellemző eredeti vallási képzetek az egyes bennszülött államok kezdetleges osztálytársadalmában is tovább élnek, ahol azonban az új politeista vallás panteonjával és kifejlett mitológiájával – ahogy ezt klasszikus formájában pl. a joruba törzsnél látjuk – a fejlettebb társadalmi rend ideológiai visszatükröződése.

Az egyes vallási elképzelésekkel kapcsolatban meg kell említenünk az iszlám befolyását is, amely az arab kultúra sok egyéb hatásával együtt északról hatolt be Nyugat-Afrika trópusi övezetébe, bár befolyása nem volt olyan erős, mint Szudán sztyeppjein.

A rituális kannibalizmus Elefántcsontpart nyugati részén, és Kelet-Nigériától Kamerunig terjedt el, ahol a titkos társaságok által végrehajtott fejevadászatok kísérték.

Kelet- és Dél-Afrika sztyeppi földműves kultúrái

Kelet- és Dél-Afrika szavannáin és száraz sztyeppjein lakó törzsek életmódja és kultúrája nemcsak a közép-afrikai trópusi őserdőben lakó, velük nyelvileg szorosan összetartozó törzsekétől, hanem a szudáni sztyeppvidék lakóinak életmódjától is különbözik. Ezek a kulturális eltérések az eltérő történelmi feltételeknek és bizonyos tekintetben a különböző természeti adottságoknak a következményei. Külön tár-

gyaljuk a közép-afrikai őserdőtől délre elterülő sztyeppeken élő bantu törzsek kultúráját, külön a dél-afrikai, s külön a kelet-afrikai bantu törzsekét. Pontosabban: tanulmányunkban nem használjuk teljes következetességgel a „kelet-afrikai bantu” megjelölést. A kelet-afrikai bantuk életmódját és kultúráját tárgyaló szakaszba néhány kusita nyelveket beszélő közép-tanganyikai apró törzset is belevettünk, kultúrájuk ugyanis szorosan összekapcsolja őket a bantu törzsekkel, amelyek között élnek.

A bantu népek

Kelet-afrikai bantuk

Anyagi kultúra

A kelet-afrikai sztyeppövezet – amely magába foglalja Uganda jelentős részét Tanganyikát, Kenya déli és tengerparti részét, s részben Szomália tengerparti övezetét is – kulturális szempontból rendkívül sokoldalú.

Tanganyika és Kenya partvidékét erős keleti kultúrhatás különbözteti meg Kelet-Afrika többi belterületi övezeteitől. A kelet-afrikai part lakói már i. e. 100 körül élénk kereskedelmi kapcsolatokat tartottak fenn az arab Jemennel, ahonnan elefántcsontért cserébe főleg vaseszközöket hoztak be. A muzulmán arabok a VIII. században kezdtek letelepedni a kelet-afrikai partvidéken. A Perzsiából érkező bevándorlók 1000 körül alapították meg Kilwa és Mombasza part menti városokat. A keleti kultúra, amelyet ezek az Arábiából és Perzsiából érkező bevándorlók hoztak magukkal, fokozatosan az egész kelet-afrikai partvidéken – Szomáliától Moçambique-ig – elterjedt. Az arab kultúra (főleg az ingszerű ruha) s vele együtt az iszlám mélyen az ország belsejébe hatolt, ahol az arab rabszolga- és elefántcsont-karavánok terjesztették el. Az elefántcsont- és rabszolga-kereskedelem központja a tanganyikai Tabora városa volt, de az arab rabszolga-kereskedők, főleg a hírhedt Tippu-Tip karavánjaikkal mélyen behatoltak Kelet-Kongóba is. Nagyrészt nekik köszönhető, hogy egész Kelet-Afrika területén egységes nyelv terjedt el: a szuahéli. Ez az a bantu nyelv, amelyet a kelet-afrikai partvidék és a hozzá tartozó szigetek erősen arabizált bantu lakossága – az ún. szuahélik – beszélnek, akiknek száma

eléri az egymilliót. A szuahéli nyelv főleg az arabok révén vált gyakorlatilag közös nyelvvé egész Kenyában, Ugandában, Tanganyikában, Kongó keleti részében és Észak-Moçambique-ban.

Kelet-Afrika némely vidékén: a Viktória-tó keleti partján, Délkelet-Kenya hegyvidékein és Tanganyika északkeleti részében élő törzsek nagy többsége mesterségesen öntözi földjeit és állati trágyát használ. A Kilimandzsárón élő dzsagák és a Viktória-tó Kara szigetének lakói nem legeltetik, hanem istállókban etetik állataikat, hogy ne vesszen kárba trágyájuk. Ugyanezt tapasztalhatjuk a Délnyugat-Etiópiában élő konszó törzsnél is. Földművelése fejlettségével a dzsaga és kara törzs valamennyi bantu törzset megelőzi.

A földművelés kiegészítője az állattenyésztés. Valamennyi törzs tart juhot és kecskét, sőt nagy részük tyúkot is. A Tó-közben (azon a területen, amelyet egyik oldalról a Viktória-, az Albert-, az Edward- és Kivu tavak, másik oldalról pedig Tanganyika határol), Délkelet-Tanganyikában és Dél-Kenyában ezenkívül kutyát és méheket, a közép-tanganyikai törzsek s néhány Észak-Tanganyikában és Délkelet-Kenyában élő törzs pedig szamarat is tart. A háziállatok közül azonban a legfontosabb a szarvasmarha. Délnyugat-, Dél- és Kelet-Tanganyika határain élő egyes csoportokon kívül – ahol a cecelégység akadályozza – valamennyi törzs tenyészt szarvasmarhát, feji a teheneket és a Tó-közben, Közép-Tanganyikában, valamint Tanganyika és Kenya határvonalán elterülő hegyvidékeken élő néhány törzs az élő állatból kifolyatott vért issza. A Tó-közben az állattartás és a földművelés egymástól mereven elkülönül. Bár e terület bantu lakói szarvasmarhát is tartanak, mégis a földművelés megélhetésük fő forrása. Ezzel szemben a velük együtt élő hiura és tusszi törzsek kizárólag állattenyésztést folytatnak, s a földet egyáltalán nem művelik. A himák és tusszik a XV—XVI. században bevándorolt niloták utódai. Nyelvileg teljesen asszimilálódtak, úgyhogy ma ugyanazokat a bantu nyelveket beszélik, mint a Tó-köz régi földműves lakossága, mindmáig különböznek azonban tőlük nemcsak életmódjukban, hanem antropológiailag is.

A vadászat és gyűjtögetés csak igen csekély mértékben járul hozzá az egyes kelet-afrikai törzsek megélhetéséhez. Valamivel nagyobb a halászat jelentősége, főleg a tengerparton és a Viktória-tó körül. A vadászat és halászat – a tanganyikai zeguha törzs kivételével – a férfiak munkája. A kilimandzsárói dzsaga törzsnél az asszonyok etetik az istállóban tartott állatokat, másutt az állatokat mindenütt a férfiak gondozzák, és a törzsek többségénél ők fejik a teheneket is.

A Tó-közben, Észak-Tanganyikában, valamint Kelet-Tanganyika és Délkelet-Kenya hegyvidékén a település fő típusa az elszórt családi településcsoport. Az egyes települések mindenütt falvakba tömörülnek, amelyek gyakran kerítéssel vagy fakorlátokkal vannak körülvéve. A lakóháztípusok igen különbözőek. A Tó-köz lakói faágakból épített és fűvel fedett, méhkas formájú kunyhókban laknak. Közép-Tanganyikában a tembének nevezett lakóházak terjedtek el. Ezek derékszögű, hosszúkas épületek, amelynek falait sárból döngölik, és csaknem teljesen lapos tetejét is agyaggal fedik. Gyakran több ilyen ház csoportosul négyszög alakban egy udvar körül. Kelet-Tanganyika és Délkelet-Kenya néhány törzse – főleg az Indiai-óceán partja mentén, valamint egyes törzsek Dél-Tanganyikában – zsúpfedelű, nyerges tetejű, négyszögletes házakat építenek, amelyek a közép-afrikai őserdőből ismert házakhoz hasonlítanak. Minden más vidéken henger alakú kunyhókat építenek, amelyeknek kúpos szalmateteje sokszor egészen a földig ér, úgyhogy teljesen elfedi a kunyhó falait.

Tanganyika néhány törzsénél a férfiak korábban teljesen meztelenül jártak vagy háncsból vagy bőrből – a nőknél banánlevelekből – készült különböző ágyékkötényeket viseltek. A Tó-közben élő hicna és tusszi pásztortörzsek bőr átalvetőt csavarnak testük köré, és jobb vállukon csomóba kötik. Ezt a viseletet a földműves őslakosság is átvette tőlük.

A kelet-afrikai bantu törzsek kézműipara gyakorlatilag mindössze a kovácmesterségre, fazekasságra és kosárfonásra korlátozódik. Hangszerük a dob; Kelet-Tanganyika néhány törzsénél a xilofonnak egy egyszerű fajtája is ismert.

A kelet-afrikai törzsek többségénél ma férfiágon tartják számon a leszármazást; egyes tanganyikai törzsek társadalmi rendje azonban különböző átmeneti fázisokat képez a matrilineáris rendszertől a patrilineáris formához.

T á r s a d a l o m

A kelet-afrikai bantu övezet sok törzsénél is a közelmúltig fennmaradt az eredeti nemzetségi szervezet, főleg Közép- és Kelet-Tanganyikában, a Viktória-tótól keletre élő törzsek többségénél és a Tó-köz szélén élő néhány törzsnél, ahol az egyes nemzetségi falvak kollektíven birtokolták a földet, és politikai felépítésükben is független egysé-

geket képeztek. Ezeket a falvakat az öregek tanácsa vezette, amelynek élén többnyire a nemzetségi főnök állt. A korcsoportok nyilván a szomszédos gallák befolyására jöttek létre a bantu törzsek többségénél. A fiúkat avatási szertartások kapcsán veszik fel a korcsoport tagjai közé, amely alkalommal többnyire körülmetélik őket. A legalacsonyabb korcsoportba 12–15 éves korukban avatják fel őket, s további 12–15 év után kerülnek magasabb korcsoportba, míg az ő helyüket az újonnan felavatott fiúk foglalják el. A korcsoportok száma és az időköz, amely az alacsonyabb korcsoportból a magasabb csoportba való átlépésig eltelik, az egyes törzseknél különböző. A korcsoportokon alapuló társadalmi szervezet lényege azonban az, hogy az öregek tanácsát – amely az egyes falvakban és az egész törzsnél legnagyobb tekintély – csak egy bizonyos korcsoport férfjaiból alakítják.

Uganda, Ruanda Urundi, valamint Tanganyika lakosainak többségénél a nemzetégi társadalmon belüli vagyoneeloszlás fokozatos differenciálódása államok alapításához vezetett. Tanganyika és Kenya parti lakosainál, akik legkésőbbben a jelen évezred elejéig arab befolyás alá kerültek, számos kisebb arab szultánátus keletkezett. A Tó-közben, s a tanganyikai nyamwezi törzsnél – kétségtelenül az északról beszivárgó nilota pásztornépek hatására – feudális államok jöttek létre. A nilota pásztorok a XV–XVI. században hatoltak be a nemzetségi rendben élő törzsek közé, valószínűleg egy elismert katonai vezér vezetésével és katonailag szervezeten. Ez a vezér a meghódított terület katonai és adminisztratív vezetőjévé vált, s a terület egyes részeit alsóbb katonai parancsnokokra bízta. A vérrokonságon alapuló eredeti társadalmi szervezet tehát átalakult, s fokozatosan a hódítók területi szervezetei váltották fel, amelyek aztán a történelem folyamán feudalizálódtak.

Az egyes kelet-afrikai bennszülött államoknak igen hasonló társadalmi szerkezetük volt. Ezt legjobban Uganda déli részében, a Viktória-tótól nyugatra elterülő Buganda példáján mérhetjük le. Buganda uralkodója névlegesen az egész földterület tulajdonosa volt, s hatalma öröklődött. Fontos ügyek eldöntésénél uralkodói tanácsot hívott egybe, amely tíz vezető főnökből és néhány udvari tisztviselőből állt. Az uralkodó népes udvarában sok ifjú és leány – többnyire az egyes főnökök gyermekei – éltek. A fiúk eleinte az uralkodó kíséretének alsóbb tisztségű tagjai voltak, idősebb korukban pedig különböző udvari szolgálatokat teljesítettek. Egyesek mint szakácsok vagy hentesek szolgáltak, mások a fűtőanyagról, a kölessőr főzéséről, a tűz begyűjtéséről stb. gondoskodtak. Az uralkodónak tett szolgálataikért jutalom-

képpen azután rendszerint főnöki tisztséget kaptak valamelyik kisebb faluban. Az ország tíz tartományra oszlott. Ezek főnökeit az uralkodó nevezte ki, s bármikor vissza is hívhatta őket. A tartományfőnökök kötelességei közé tartozott a székhelyükről az uralkodói udvarba vezető utak építése és karbantartása; a kisebb főnököknek viszont azokat az utakat kellett fenntartaniuk, amelyek az ő falujuktól vezettek a tartományfőnökök székhelyéhez. Az egyes főnökök az uralkodóéhoz hasonló életmódot folytattak, azzal a különbséggel, hogy udvaruk és kíséretük kisebb volt. Az alsóbb főnökök csak bizonyos tekintetben tartoztak a tartományfőnökök alá, legfőbb uruk az uralkodó volt. Maguk döntöttek a földek kiosztásáról az egyes földműves családok között, s a földjeiken élő embereknek ők parancsoltak, velük építtették az utakat, hidakat és egyéb épületeiket. Az egyszerű földművesek az egyes főnököktől használatra kapott földön éltek. A földhasználat rendszerint öröklődött egy-egy családban. Bármelyik földműves elhagyhatta főnökét, és egy másik főnök illetékességi területére költözhetett át, ahol új földet kérhetett. Ura parancsára valamennyi földművesnek robotolnia kellett; házakat kellett építeniük, védőfalakkal kellett körülvenniük a földesúri székhelyet stb. Természetesen élelmiszeradót is fizettek, ha az uralkodó udvarában tartózkodtak, s minden sörfőzés alkalmával a főzött mennyiség 1/8-át el kellett küldeniök. A tartományfőnökök is berendelhették az alattvalókat, hogy különböző munkákat végezzenek az uralkodó számára (házépítés, az uralkodó székhelyének körülbástyázása, az utak fenntartása az egész országban, a vadállatok vadászata stb.). Évente kb. egy alkalommal szedtek adót az országban, az uralkodó parancsára. Adóként az uralkodó rendszerint bizonyos számú állatot kért minden alsóbb főnöktől, továbbá minden háztartásból bizonyos mennyiségű háncsszövetet és kaurikagylót. A kisebb főnökök kecskékkal és kapákkal fizettek. A tartományokban beszedett adó fele az uralkodót illette meg, másik fele az uralkodó anyja, a királyné és a tartományfőnök között oszlott meg, aki ennek egy részét szétosztotta az alsóbb főnököknek. Az uralkodó által beszedett adón kívül a jövedelem nagy része abból az adóból folyt be, amelyet az uralkodó, anyja és a legmagasabb főnökök saját birtokaik után szedtek. A bírói hatalom is az uralkodó, a tartományfőnökök és az alsóbb főnökök kezében volt. Az alsóbb főnök bíróságától a felsőbb főnök bíróságához s fokozatosan egészen az uralkodó bíróságáig lehetett fellebbezni. A bíróságnál lefizetett pénzbüntetések egy részét az ítélkező főnök tartotta meg magának.

Háború esetén az egyes falvak lakosai főnökeik vezetése alatt külön csoportokban gyülekeztek. Az állam valamennyi férfilakosa számára kötelező volt a katonai szolgálat. Az egész had vezéréül az uralkodó valamelyik magas rangú főnököt nevezte ki, de kezdetben valószínűleg ő maga volt a főparancsnok. Számos hadjárat egyetlen célja a zsákmányszerzés volt, amelynek egy részét az uralkodó tartotta meg, a többit pedig az egyes főnökök között osztotta el, aszerint hogy ki milyen mértékben járult hozzá a győzelemhez. A főnökök a nekik jutott zsákmány egy részét azok között a harcosok között osztották el, akik a hadjárat során kitüntették magukat. Bugandában a rabszolgaság intézménye is ismert volt. Többnyire hadifoglyokból vagy olyanokból kerültek ki, akik adósságaik miatt veszítették el szabadságukat. Bár a rabszolgákat eladhatták, sőt feltehetőleg meg is ölheték, többnyire úgy bántak velük, mint családtagokkal.

Vallás

A kelet-afrikai bantu övezetben az eredeti vallás alapja az ősök intenzív kultusza volt. Kenyában és Észak-kelet-Tanganyika hegyes vidékein számos bantu törzsnél az az elképzelés terjedt el, hogy őseik kígyókba testesülnek át. A kígyókat ezért szent állatként tisztelik, etetik és húsukat sohasem eszik meg. Az ősöknek áldozatokat kell bemutatni – ez leggyakrabban a családfő tiszte –, különben magukra haragítanák őket, és ezért betegségekkel és halállal lakolnának. Az ősöket nemcsak sírjaiknál tisztelik, hanem az erdők vagy mocsarak szent fáinál is, amelyekből számos tanganyikai törzs elképzelése szerint az első emberek származtak. Az istenség sok esetben azonos a legfontosabb ős személyével. Némely törzsnél a napisten fogalmával és a földkultusszal is találkozunk. Sok helyütt az ősök a közvetítők az istenek és az emberek között. A Tó-köz és Tanganyika egyes népeinél az istenek egész panteont népesítenek be, élükön a főistennel, akit gyakran az egekben élő teremtető alakjában képzelnek el. A vallási kultusz legfontosabb kiszolgálói az esővarázslók és a különféle jósök. A Tó-közben többnyire a levágott állatok belső részeiből jósolnak a pásztorok, a földművesek pedig vízből, magokból és fadarabokból. Az Indiai-óceán partja mentén az iszlám az uralkodó vallás, amely az arab rabszolgakaravánok és kereskedők révén sok helyütt az ország belsejébe is eljutott.

A közép-afrikai bantuk

Anyagi kultúra

A közép-afrikai őserdőtől délre, Dél-Kongó, Angola nagy részén, Észak-Rhodesia, Észak-Moçambique és Tanganyika legdélibb részének szavannáin és száraz sztyeppjein nagyszámú bantu törzs él, amelyeket közép-bantuknak neveznek. Társadalmi szervezetük számos jellegzetes vonásán kívül főleg abban különböznek mind a kelet-afrikai, mind a dél-afrikai bantuktól, hogy csaknem ismeretlen náluk a szarvasmarha. Valamennyi törzs tart kutyt és tyúkot, többségük kecskét, juhot, sertést (európai behozatal) is tenyészt, sőt némelyiknél a galamb is háziállat, szarvasmarhát azonban csak a közép-angolai törzsek és a Nyaszában élő tumbukák tartanak.

A kapás földművelést folytató Alsó-Kongó menti törzsek még most is főleg a banánt és a yamot termelik, egyébként azonban már mindennütt az újabb keletű amerikai növények az uralkodók. A maniok a főtermény a Kaszai folyó középső folyásánál, a Kwango és Kwilu folyók vízgyűjtő területén élő törzsek többségénél, s egyes dél-kongói törzseknél; Nyaszában és a Zambezi alsó folyása mentén a kukorica az uralkodó mezőgazdasági termény. A maniok és a kukorica az Angolában élő törzsek többségének legfontosabb növénye. Mellettük nagy mennyiségben termesztik a három régi afrikai gabonafajtát, amelyek egyes törzseknél Észak-Rhodesia keleti részében, Dél-Kongóban, Észak-Moçambique-ban és Tanganyika legdélibb részében még ma is a legfőbb gazdasági növények.

A kongói Kwango, Kwilu és Luangue folyók vízgyűjtő területén, valamint Észak-Moçambique-ban és Tanganyika déli részében élő törzsek nem alakítanak falvakat, hanem laza tanyacsoportokba, esetleg egészen apró településekre tömörülnek. A többi törzs házeit a kerek falutér köré csoportosítja és gyakran kerítéssel veszi körül. Csak kevés törzsnél – a közép-afrikai őserdő déli határának közelében, a Lomami és Szankuru folyók felső folyása, valamint a dél-kongói Lulua folyó mentén találkozunk utcás településekkel. A középbantuk területének keleti felében lényegében a kúpos szalmatetővel fedett, henger alakú kunyhó a lakóház általános típusa, míg a nyugati vidékeken az őserdei lakóháztípus: a pálmalevelekből, fűből vagy fából épült és nyerges szalmatetővel fedett, négyszögletű kunyhó az uralkodó.

Az eredeti anyag, amelyből a legszükségesebb öltözékeket készítették, a faháncs volt. Kongó nedves sztyeppjein ezenkívül a függőleges szövőszéken pálmrostból szőtt anyagokat is ismerték. Azok a törzsek, amelyeknél a férfiak nagyobb mértékben űzik a vadászatot –

Bakuba-főnök ünnepi díszben, Kongó

mint pl. néhány angolai törzs –, állati bőrből készítik ruhájukat. A ruhakészítés eredeti nyersanyagát ma már nagymértékben kiszorította a gyapot, amelyből főleg Katangában, Észak-Rhodesiában és Moçambique-ban szőnek pamutszöveteket. Az európai kelmék beözönlése is korlátot szabott az eredeti hazai anyagok felhasználásának, amelyekből most már csak a rituális és ünnepi alkalmakkor viselt öltözetet készítenek.

A középbantuk képzőművészete igen gazdag és fejlett. Több jellegzetes művészi stílust alakítottak ki a figurális

plasztikában, amely csaknem kizárólag vallási jellegű, és leggyakrabban őseket vagy különböző fétiseket ábrázol. Képzőművészeti szempontból különösen fejlettek az avatási ünnepségeken használatos maszkok.

Társadalom

A középbantuk társadalmi rendjét több jellegzetes és érdekes vonás teszi különösen figyelemre méltóvá. Eredeti nemzetségi szervezetét csak néhány Nyaszában, Moçambique-ban és a Kaszai-folyó mentén élő törzs őrizte meg a legújabb időkig, a törzsek többségénél már az európaiak bejövetele előtt megkezdődött a nemzetségi szervezet bomlása, s ennek politikai vetületeképp államok egész sora jött létre. Legismertebb köztük az azonos nevű folyó alsó folyása mentén elterülő Kongó birodalom, amely a XVI. század derekán virágzott; területe

ekkor az északi Loangótól délre a Cuanza folyóig, keletre pedig a Kwangóig terjedt. Élén abszolút uralkodó állt, s halála után rendszerint az a fia követte az uralkodásban, akinek fegyvereivel sikerült legyőznie és megölnie testvéreit. Ez volt a szokás egyébként számos más afrikai államban is. Az uralkodó hatalmát bizonyos fokig az uralkodói tanács korlátozta, amelyben a birodalom hat tartományának főnöke volt a hangadó. A tartományfőnökök természetben, pálmarostból szőtt szövetekben és kaurikagylókban fizetett évi adót szedtek maguk és az uralkodó részére. A kaurikagylók szerepeltek általában fizetési eszköz gyanánt, ezekért cserélték be a többi termékeket. A portugálok a XV. század végén fedezték fel a Kongó birodalmat és a portugál misszionáriusoktól vették át az uralkodó rétegek a kereszténységet. A hajdan virágzó birodalom a portugálokkal 1665-ben vívott nagy csata után gyors hanyatlásnak indult. Ebben a csatában, amelyben a portugál hadak megölték a kongói uralkodót, mindkét fél a kereszty jegyében indult harcba.

Faragott ivópohár, Kongó

A kongói birodalom virágkorában több kisebb szomszédos államot tartott függőségben; a legfontosabb közülük a birodalomtól északra fekvő Loango volt. Kongótól délre terült el a Ndongo birodalom. Az uralkodót nyelvükön *ngolának* nevezték, s erről kapta később portugál nevét. A Kaszai- és Szankurufolyók között feküdt a régi bennszülött Kuba birodalom központja. E birodalom egyes uralkodói fontos kultúrhéroszokként szerepelnek a népi mítoszokban. Az ő neveikhez kapcsolódik a tűz, a körülmetélés, a vadászhaló, a hánccszövetek, a maszkok stb. eredete. A Kuba birodalomtól délre és délkeletre alighanem a XVI. század végén keletkezett Lunda és Luba birodalom foglalt el hatalmas területet Közép-Angolától egészen a Nyasza- és Tanganyika-tavakig. A Kongó legdélibb részét lakó luba, lunda, és velük rokon törzseknél – nagyjából a Lualaba folyótól nyugatra Angola keleti határáig – már régen befeje-

zódott az áttérés a matrilineáris származtatási rendről a patrilineáris rendszerre. A többi középbantu törzsnél – Tanganyika legdélibb részében élő ngindók a Nyaszában élő tumbuku törzs és az angolai Cuanza folyó alsó folyása mentén élő kiszamák kivételével mindmáig fellelhetők még az eredeti matrilineáris rendszer erős maradványai, s a középbantuk többsége ma is nőágon származtatja magát.

Vallás

A nők jelentős szerepe nemcsak a gazdasági élet területén nyilvánul meg, abban, hogy főleg a nők gondoskodnak a társadalom fenntartásáról, s csaknem kizárólag ők végzik a földműves munkákat, hanem a társadalmi és vallási élet területén is. A leányok avatási ünnepségei pl. sok helyütt a fiúk avatási szertartásait is háttérbe szorítják. A nők jelentős társadalmi helyzete tükröződik vissza a képzőművészetben is: nők vagy női nemi jelek ábrázolása különböző szükségleti tárgyakon, pl. székeken, fejszéken, botokon, fésűkön, kanalakon. stb. A középbantuk mitológiájában feltűnően sok a női kultúrhérosz, akik a különböző tárgyak (pl. maszkok) ajándékozóiként lépnek elénk: A föld különböző istenségei, amelyeket e törzsek többségénél tiszteltek, eredetileg valószínűleg szintén női lények nevét viselték. Az ősök kultusza is elterjedt, s a meghalt uralkodókat az egész törzs őseiként tisztelik. Az ősöknek ez a tisztelete, amely néha koponyakultusszal is összefügg, a középbantuk által alapított egyes államokban hovatovább bizonyos fajta állami vallássá válik.

A dél-afrikai bantuk

Anyagi kultúra

A dél-afrikai bantuk területe a Dél-afrikai Unió, Délnyugat-Afrika, Angola délnyugati részei, Becsuánaföld, Észak-Rhodesia déli része, Dél-Rhodesia és Dél-Moçambique száraz és sós sztyeppjeit öleli fel.

Angola délnyugati csücskében, Natalban, valamint Becsuánaföld és Transvaal törzseinek többségénél az állattenyésztés jelentőségében egyenlő értékű a földműveléssel. A szarvasmarhát fejjik, és a tejet

többszörfire aludtteejként vagy vajnak feldolgozva fogyasztják. A szarvasmarha, említett korlátolt hasznosítása mellett, főleg a gazdaság szimbóluma. Az állatok ellátása kizárólag a férfiak dolga, ők végzik a fejést is.

A vadászatnak és gyűjtögetésnek az élelmezés szempontjából csak kiegészítő szerepe van, nagyobb jelentőségre csak néhány, a Zambezi mentén lakó törzsnél tett szert, ahol főleg a vízinvények gyökereit gyűjtögetik, és a víziállatokat vadásszák.

A gazdasági élet viszonylag egységes képéből kiválnak a Délnyugat-Afrika északi részében élő hererók, az egyetlen bantu törzs, amely teljesen abbahagyta a földművelést, és kizárólag a nomád pásztorkodásból él. Kultúráját ezért a szomszédos pásztorkodó hottentottákkal együtt a következő fejezetben tárgyaljuk.

A dél-afrikai bantuk kis falvakban élnek; az egyes családi udvarok többszörfire az állatok karámja körül helyezkednek el kör alakban, ritkábban egy szabad központi térség körül csoportosulnak, mint pl. a délnyugat-angolai törzseknel. A becsuánaföldi törzsek nagy kiterjedésű, népes falvai néha már-már városjellegel öltének. Transvaalban, Dél-Rhodesiában és Natalban néhány törzs ezzel szemben családi vagy nagycsaládi települési formában él. A házak itt is kör alakban csoportosulnak az állatok karámja körül. Hasonló települési típus terjedt el korábban a natali zuluknál is, de az erős katonai hatalomra támaszkodó államszervezet létrejöttével a lakosság néha több ezer embert számláló nagy erődítményekkel körülvett telephelyeket kezdett építeni, amelyek a becsuánaföldi településekhez hasonlóan kisebb városokra emlékeztetnek.

A dél-afrikai bantuk lakóházainak alaptípusa az alacsony, henger alakú, gyékényből vagy fakarókból épített kunyhó, kúp alakú zsúpfedéllel. Becsuánaföldön ezeket a kunyhókat agyaggal vakolják, és mértani ábrákkal díszítik. Swáziföldön, Natalban, valamint Fokföldön a kupola alakú kunyhók vannak túlsúlyban; a faágakból készített vázat fűvel vagy gyékénnyel borítják, belül pedig állati trágyával kevert agyaggal tapasztják ki.

A dél-afrikai bantuk a rhodesiai ila törzs kivételével, ahol a férfiak meztelenül jártak, eredetileg különböző állati bőrből készített kötényeket és lepleket viselnek. Mióta intenzívebb kapcsolatba kerültek az európaiakkal, a magyaktól, kagylókból fűzött láncok helyett üveggyöngyöket használnak dísznek; ezek főleg a Dél-afrikai Unió és

Becsuanaföld őslakóinál kedveltek. Fegyverük általában a dárda és a bőrpajzs.

A kézművességek közül csak a vas feldolgozását, a kerámiát és a fafaragást ismerik; a kovácmesterségen kívül valamennyinek háziipari jellege van. A nők gyékényeket és kosarakat fonnak, agyagedényeket készítenek, a fafaragás a férfiak dolga. Főleg tejesedényeket készítenek fából, amelyeket beégetett vagy vésett mintákkal díszítenek. Díszítőelemként – más használati tárgyakon is – gyakran használnak állatmotívumokat.

Társadalom

A dél-afrikai bantuk többnyire férfiágon származtatják magukat és férfiágon öröklődik a vagyonuk is. Egyes törzseknél – Közép-Moçambique-ban, Észak- és Dél-Rhodesiában és Délnyugat-Angolában – a matrilineáris rendszer erős maradványait látjuk. Az intenzív állattenyésztés meggyökeresedésével a menyasszonyváltságot állatban kezdték fizetni, ami a korábbi matrilocális vagy avunkulokális házasságok helyett fokozatosan a patrilocális házasságok elterjedéséhez vezetett. Egyre jobban érvényesült az a törekvés is, hogy a vagyont – főleg az állatokat, mint a legértékesebb tulajdont – apaági, egyenes leszármazottaiknak adják át. Így fokozatosan végleg megváltozott a leszármazás matrilineáris rendje. Sok törzsnél, főleg Észak-Rhodesia déli részében, Dél-Angolában és Délnyugat-Afrika legészakibb részében, még ma is előfordul exogám matrilineáris nemzetség, s csak most indult meg a matrilineáris rendszertől a patrilineáris leszármaztatáshoz való átmenet hosszadalmas folyamata.

Észak-Rhodesia déli részében néhány törzsnél fennmaradt az eredeti nemzetségi rendszer. Dél-Afrika más vidékein az eredeti nemzetségi rendszer intenzív bomlását kísérhetjük nyomon. Becsuánaföldön pl. az egyes népcsoportok formálisan nemzetségekre tagolódnak még ugyan, de a totemisztikus rokoni csoportok gyakorlatilag már minden szerepüket elveszítették, s a rokoni kapcsolatokon alapuló eredeti társadalmi szerkezetet a területi szervezeten alapuló állam helyettesíti. A termelési viszonyok feudális jellegűek, de alapjuk többnyire nem a föld, hanem a szarvasmarha tulajdona.

A legismertebb és Dél-Afrika történelmi fejlődése szempontjából egyúttal a legfontosabb állam a Zulu birodalom volt, amelyet a XIX.

század elején Saka törzsfőnök alapított. A zuluk és a velük rokon törzsek társadalmi rendszerét abban az időben a katonai demokrácia vonásai jellemezték, bár a feudális termelési viszonyok már akkor is nagymértékben érvényesültek. A zuluk, Saka vezérletével, számos hadjáratot vezettek, s a szomszédos törzsek egész sorát meghódították. E háborúk során nemcsak a zuluk kultúrájának bizonyos termékei – pl. fegyvereik és ruházatuk – terjedtek el Dél-Afrika hatalmas területén, hanem társadalmi szervezetük formái is. A Saka fennhatósága ellen lázadó törzsek egyes csoportjainak elvándorlása erősen befolyásolta egész Dél-Afrika etnikai képét. Így pl. a zuluk egy része egészen Dél-Rhodesiáig vonult, ahol 1838-ban megalapították a Ndebele birodalmat, hasonló társadalmi szerkezettel, amelyet a zuluknál láttunk Natalban. A törzs egy része, amely etnikailag más dél-afrikai törzsek tagjaival keveredett, északra vonult a Viktória-tóig, később pedig főleg Dél-Tanganyikában, s részben Nyaszában és Észak-Rhodesiában telepedett le, ahol az eredeti dél-afrikai bevándorlók erősen keveredtek az ottani bantu törzsekkel, átvették azok életmódját, nyelvét, és elvesztették eredeti szilárd katonai szervezettségüket.

Észak-Rhodesia nyugati részében volt a székhelye a Rotsze birodalomnak. A Zambezi felső folyásánál megtelepült, nemzetségi rendszerben élő, eredetileg független földműves törzsek fölött a két-háromszáz évvel ezelőtt északról ide érkezett rotszék, vagy ahogy ők nevezték magukat: lujok szerezték meg az uralmat. A lujok ezeket a törzseket politikai egységbe tömörítették, s a felső Zambezin egy kifejezetten feudális jellegű bennszülött birodalmat alapítottak. Az uralkodó Nyambe istentől származtatta magát. Bár minden döntő kérdésben őt illette meg az utolsó szó, hatalmát az „országgyűlés” korlátozta, amely egy külön épületben székelt az uralkodó udvarában, az államigazgatás minden főbb kérdésében döntött, s egyben a legfelsőbb bírói hatalmat is gyakorolta. Az országgyűlés választotta az új uralkodót is, az uralkodó fiai közül. A birodalom egyes tartományait az uralkodó rotsze törzshöz tartozó tartományfőnökök igazgatták. Fő feladatuk a jogi viták eldöntése volt. A központi bírói hatalom kiszorította a korábbi vérbosszút, amellyel azelőtt az egyes nemzetségek egymás közötti vitáikat eldöntötték, s amely csak a birodalom határszéli vidékein maradt fenn, ahol a központi hatalom már nem érvényesült eléggé. Háború esetén a birodalom férfilakossága katonai egységekbe tömörült, amelyeket az uralkodó kíséretének egyes tagjai vezettek. Az ural-

kodó után a hadsereg főparancsnoka volt a leghatalmasabb tekintély, s döntő szavazata volt az új uralkodó megválasztásánál is.

Valamennyi említett dél-afrikai bennszülött állam aránylag igen fiatal, keletkezésük többnyire a XIX. század első felére tehető, ám Dél-Afrikát ennek ellenére a régi államalakulatok földjének nevezhetjük. 100 esztendővel ezelőtt Renders angol kutató régi, hatalmas kőépítmények romjait tárta fel Dél-Rhodesiában a mai Gwelo várostól délkeletre, a Zimbabwe-nek elnevezett lelőhelyen. Eredetükről, építőik kilétéről sokáig élénk vitákat folytatott a tudomány. A radiokarbon vizsgálatok adatai alapján keletkezésüket az i. sz. VII. század elejére teszik. Ma már tudjuk, hogy ezek a kőépítmények nem egyedülállóak; a Zambezi alsó folyásától Angoláig mindenütt találkozhatunk hasonlókkal, s azt is tudjuk, hogy az ősi Monomotapa birodalom építészeti emlékei. A birodalom híres volt aranykincséről, s a XVI. és XVII. században élénk kereskedelmi kapcsolatokat tartott fenn a portugálokkal.

A dél-afrikai bantuk vallása is az ősök kultuszán alapul. Minden család a maga őseit tiszteli, s az apa családfői minőségben végzi az ősök kultuszának szertartásait. A törzsfőnök őseit gyakran a törzs valamennyi tagja közösen tiszteli. Az ősöknek természetfölötti hatalmat tulajdonítanak: azt tartják, hogy befolyásolhatják az esőt, a marhaállományt, az emberek egészségét. Kegyüket és segítségüket főleg áldozatokkal igyekeznek megnyerni és biztosítani. Ezeket gyakran közvetlenül a sírjaikon mutatják be. Sok törzsnél szent állatnak tartott bikákat szentelnek az ősöknek. Az ősök erős kultusza az egyes törzsi istenségeket háttérbe szorítja, vagy pedig egyenesen az imádott ősöket fogják fel istenekként. Sokkal kisebb a jelentősége a természeti erőkbe vagy a helyi szellemekbe vetett hitnek. Nagyon elterjedtek a jóslási szokások is.

NOMÁD PÁSZTORKULTÚRÁK

A földművelésre legkevésbé alkalmas sztyeppeken a gazdasági tevékenység fő formájává fokozatosan az állattartás, főként a szarvasmarha-tenyésztés vált, amely a neolitikorban a földműveléssel együtt terjedt el Afrikában. Kelet-, Nyugat- és Dél-Afrika terméketlen területein sok törzs teljesen abbahagyta a földművelést, s nomád pásztorkodást folytatva az állatállományhoz kapcsolták megélhetésüket. A nomád pásztoréletmód valószínűleg Északkelet-Afrikában, a Nílus és a Vörös-tenger között elterülő sós sztyeppeken és sivatagokban alakult ki legelőször, ahol a földművelésre rendkívül kedvezőtlen természeti viszonyokon kívül nyilván a szomszédos Arábia nomád lakosainak befolyása is érvényesült. A bedzsákra, Afrika valószínűleg legrégebbi nomád törzsére vonatkozó első történelmi adatok már az i. e. III. évezred első felében felbukkannak az egyiptomi forrásművekben. Annak ellenére, hogy a nomád életmód valamennyi nomád törzs kultúrájának nagyjában egységes jelleget ad, a történelmi fejlődés eltérő feltételei mégis bizonyos eltéréseket idéztek elő a nomád pásztornépek kultúrájában.

Egyiptom délkeleti és a Szudán Köztársaság északkeleti vidékein, Etiópia keleti részén, Szomáliában, Kenyában, Észak-Tanganyikában számos pásztortörzs vándorol állatsordáival. Antropológiai szempontból részben az etiópiaiakhoz, a Kenyában és Tanganyikában élő pásztortörzsek pedig a negroidokhoz tartoznak. Nyelvükben is különböznek egymástól. A néger pásztortörzsek a kelet-szudáni nyelvek déli alcsoportjának nyelveit, az ún. nilota nyelveket beszélik, az észak-eritreai bedzsa törzsek egy része a szemita tigris nyelvet, míg Északkelet-Afrika valamennyi többi pásztornépe a kusita nyelveket használja.

Északkelet-Afrikához hasonlóan, a dél-afrikai sós sztyeppek és fél-sivatagok is kevésbé alkalmasak földművelésre. Az itt élő nomád törzsek antropológiai és nyelvi szempontból két különböző csoporthoz tartoznak. A Délnyugat-Afrika északi részében élő hererók negridek, és a bantu nyelvet beszélik. Délnyugat-Afrika túlnyomó részét a számos törzsre oszló hottentották lakják, akik eredetileg a Dél-afrikai Unióban éltek, ahonnan azonban a fehérek csaknem teljesen kiszorították őket. Antropológiai szempontból a szomszédos busmanokhoz

hasonlítanak, s velük együtt az ún. khoiszan rasszhoz tartoznak. Nyelvrokonságuk is a busmanokhoz köti őket a khoiszani nyelvcsalád keretén belül.

Anyagi kultúra

A nomád pásztorkodás a szarvasmarha-tenyésztésen alapul, de szinte valamennyi törzsnek juh- és kecskenyájai is vannak. Egyiptomban, valamint Északkelet-Etiópia és Szomália egyes pásztortörzseinél a tevé a legfontosabb haszonállat. A nilota maszaik kivételével csaknem valamennyi kelet-afrikai pásztortörzs kisebb-nagyobb mértékben háta- és igásállatként tenyésztí a tevét, lovat és a szamarat is. A nyájak legeltetése a férfiak dolga, s Egyiptomban, valamint Északkelet-Szudánban ők végzik a fejést is. Némely szomáliai törzsnél a férfiak gondozzák a tevéket, a szarvasmarhát és a lovakat, s maguk fejik a teheneket; az asszonyok ezzel szemben a szamarakat gondozzák, legeltetik és fejik a juhokat, kecskéket. A többi törzseknél a fejés a nők dolga. A táplálkozás alapját a tej és a hús képezi, néhány törzs az állatok ereiből eresztett friss vért is issza. A vadon termő növények gyűjtögetése és a vadállatok vadászata igen csekély mértékben járul hozzá az élelmezéshez, a hererók és hottentották azonban – mivel az állatokat csak rituális célokra vágják le, a szükséges húsmennyiséget jórészt vadászattal szerzik meg. Vadásztechnikájuk sok tekintetben a busmanokéra emlékeztet.

A gyér vízforrások és sovány legelők arra kényszerítik az afrikai pásztortörzseket, hogy különösen a száraz időszakban, állandóan egyik helyről a másikra vándoroljanak nyájaikkal. Ideiglenes táboraikban kunyhóikat az állatok karámja köré építik és tuskés sövénnel kerítik körül. Kunyhóik nagyon egyszerűek, hogy bármikor gyorsan szétszedhetők legyenek: kupola alakúak, faágakból készült vázukat gyékény, fű vagy állati bőr fedi. A nilota maszai törzs kunyhóinak alaprajza nem kerek, hanem ovális. Sok törzs, így pl. a hereró, állati trágyával kevert agyaggal tapasztja a falakat. Egyiptomban és a Szudáni Köztársaság keleti részében élő nomád törzsek négyszögletes sátrakban laknak; ezek vázát faágakból készítik, s ugyancsak fűvel, gyékénnyel vagy állati bőrrel fedik be.

Az afrikai nomád pásztornépek ruházatának alapanyaga a bőr, amelyből bőrkötényeket, bőr átalvetőket, sőt néha szandálokat is ké-

szítenek. Északkelet-Afrikában ezeket újabban az importált szövetből készített és tógyszerűen a test köré csavart viselet szorítja ki. A maszai nők jellegzetes ékességei a nyakuk, karjuk és lábuk köré tekeredő nehéz vasspirálisok. Az importált arab és európai puskák mellett megmaradt az eredeti dárda és pajzs is. A legészakibb törzsek a kardot is ismerik. A szomáliai és etiópai pásztortörzseknél a kerek, középen kidomborodó pajzs terjedt el, a maszaik ovális pajzsukat színes mértani ábrákkal díszítik. A díszítések meghatározzák viselőjük korát, helyi és harci csoportját.

A nomád életmód sok hasonlatosságot hozott létre a gyűjtögető és vadász népek kultúrája és a pásztortörzsek kultúrája között. Hasonlóak nemcsak a lakóházak könnyű típusai, hanem egészében véve eléggé szegényes anyagi kultúrájuk is. A technológia nagyon kezdetleges; a pásztortörzseknél a kézműves tevékenységet lebecsülik. Afrika sok pásztortörzse egyáltalán nem ismeri a fazekasságot, tejesedényként leggyakrabban tökből vagy fából kivájt köcsögöt, vagy pedig sűrűn font, esetleg spirálszerűen varrott kosarat használnak. A hererók és hottentották állati bőrből vagy gyomorból készült vízfordó zsákokban tárolják a vizet. A tejnek nem szabad érintkeznie fémmelel és vízzel, ezért a tejesedények mosásához csak állati vizeletet használnak. Valamennyi pásztortörzsnél feltűnően szegényesek a képzőművészeti alkotások.

Társadalom

Az északkelet-afrikai pásztortörzsek férfira gon tartják nyilván a le származást, és férfira gon öröklik a vagyont. A vagyon nagyobb része a legidősebb fiút illeti, vagy pedig az összes fiúk egyenlően részesednek belőle. Néhány törzsnél a koráni jog hatása következtében a lányok is jogosultak az örökség felére. A középkori arab forrásmunkák azonban még az eredeti matrilineáris rendszerről tesznek említést. A bedzsa törzsről 1400 körül azt írja Makrizi, hogy nőira gon származtatják magukat, és a vagyont a nővér fia örökli.

Az együtt vándorló csoportok többnyire patrilineáris nemzetségek, amelyek rendszerint exogámok és patrilocálisak.

A hottentották és hererók nemzetségi szervezete talán a legszilárdabb, minthogy csak a legújabb korban indult meg köztük a vagyoni differenciálódás. Az örökös törzsfőnökök lényegében a legrégibb

nemzetségek főnökei. A többi törzsfőnök az öregek tanácsának tagja. A mitológiai ősokról elnevezett patrilineáris rokonsági csoportok lokalizáltak, ami azt jelenti, hogy egy-egy nemzetség férfitagjai együtt élnek és együtt vándorolnak nyájaikkal. Az asszonyok csak az első gyermek megszületéséig élnek férjeikkel saját nemzetségi rokonaik körében, aztán elhagyják nemzetségüket, s végleg átköltöznek férjük nemzetségi rokoniához. A hereróknál oruzónak nevezett patrilineáris nemzetségen kívül mindenki tagja egyben az eandának is, amely anyai ágon származtatja magát. Mindkét csoport exogám, úgyhogy senki sem vehet el olyan nőt, aki akár az ő oruzójának, akár az ő eandájának tagja. Minden oruzónak és eandának megvan a maga totemje – többnyire meghatározott színű és szarvformájú szarvasmarha –, amely az illető nemzetség valamennyi tagja számára tabu. Az oruzók helyhez kötöttek, s az oruzók tagjai a nemzetség területén levő falvakban élnek.

A vérségi kapcsolatokon alapuló vándorló csoportok élén a nemzetség főnöke áll, aki az öregek tanácsával együtt dönt arról, hogy a csoport mikor vonuljon tovább nyájával új legelőkre; ő dönti el a nemzetség tagjai közt felmerülő vitákat, és végzi a vallási szertartásokat is. Az egyes törzseknek vagy azok részeinek saját törzsfőnökei vannak, akiknek hatalmát a galla, afar, és szomáli törzseknél a törzsi gyűlés korlátozza. A szomáliai törzsek, az Etiópiában és Kenyában élő gallák, valamint a Kenyában és Tanganyikában élő egyes nilota pásztortörzsek társadalmi rendszerének jellegzetes vonása a korcsoportok szerinti tagozódás. A galláknál öt korcsoportot különböztethetünk meg, s valamennyi szigorúan meghatározott feladatot tölt be a társadalomban. Az első korcsoport tagjai számára még tilos a nemi közösülés; a második csoportba valók felavatásuk után érintkezhetnek ugyan nőkkel, de házasságot még ebben a korcsoportban sem köthetnek. A harmadik korcsoport tagjai a törzs harcosai és egyben házasemberei is. Csak a negyedik korcsoportoz tartozó férfiak lehetnek törzsfőnökök, csak ők tölthetnek be bírói hivatalt és végezhetnek vallási szertartásokat. Az ötödik korcsoportba tartozó öregekből kerülnek ki a tanácsadók. A korcsoportoknak ez a rendszere az egyes törzseknél bizonyos módosulásokat mutat, közös alapjuk azonban az, hogy csak bizonyos korcsoport férfiai lehetnek törzs- vagy korfőnökök, s elsősorban az alsóbb korcsoportok férfiai a törzs harcosai. Valamennyi pásztortörzsrre jellemzőek a gyakori portyázó és zsákmányszerző hadjáratok, amelyeknek célja az állatállomány növelése. A hadifoglyok rab-

szolgáskorba kerülnek. A bátorságot és harci erényt nagyra becsülik, s az afar törzsnél megkívánják, hogy a fiúk, mielőtt megnősülnek, legalább egy ellenséget megöljenek harcban. A nilota maszaiknál, akik valamikor félelmetes harcosok hírében állottak, több – 15 éves egységenként tagolt – korcsoportról tudunk. A törzs harcosait két csoportba sorolják. Azok a fiúk, akik az ifjabb harcosok korcsoportjába tartoznak, külön kunyhóban alusznak a hajadon lányokkal, s csak amikor az idősebb harcosok korcsoportjába lépnek, szabad megnősülniök és családot alapítaniok.

Vallás

Északkelet-Afrika pásztortörzseinek többsége az iszlámot vallja; az etiópiai gallák részben muzulmánok, részben kopt keresztények, nagy többségük azonban még ma is az eredeti ősi vallások híve. A legfőbb istenségük Wak, akin kívül még két alsóbb istenséget ismernek: a férfi Ogliét és a női Atetiét. A nilota pásztornépek is megtartották eredeti hitüket. A kutatások során legalaposabban a maszai törzs vallását tárgyalták fel; vallási képzeik középpontjában Ngai isten tisztelete áll, aki – úgymond – egekben lakik, és leginkább az esőben jeleníti meg magát. Kívüle még két egymással viszálykodó istenségnek van befolyása az időjárásra: ezek közül az egyik jó, a másik a rossz megtestesítője. A különböző istenségek tiszteletével szemben háttérbe szorul az ősök tisztelete. A maszaik hite szerint csak a varázslók és a gazdagok élnek haláluk után tovább kígyók alakjában, amelyek az életben maradottak kunyhói körül ólálkodnak. Igen elterjedtek a különböző mágikus praktikák is.

A dél-afrikai pásztortörzsek vallási képzei eltérőek. A hererók vallása az ősök tiszteletén alapul, akiknek külön kunyhókban áldoznak. A szerteágazó őskultusz központi alakja az egész törzs őse, Mukuru. Hasonló alakot találunk a hottentották vallásában is, Heitsi-Eibibet, akit az országszerte fellelhető kőhalmokon tisztelnek, mivel ezeket a halmokat az ő sírjainak tekintik. Heitsi-Eibib a vadászszerencse ura, s alakjához gazdag mitológia kapcsolódik, amely hőstetteit dicsőíti. A törzs őselődjén kívül a hottentották egy Tsui-Goabnak nevezett világteremtőt is imádnak: néhány törzs azonban Tsui-Goab alakjában is a törzs őselődjét tiszteli.

Szudán pásztortörzsei

A szudáni sztyeppeken a baggara gyűjtőnéven ismert arab pásztortörzsek, Nyugat-Szudánban pedig a fulok élnek nomád életet.

A fulokat Szudán néger lakóitól világosabb bőrük és az europeid antropológiai típusra jellemző faji jegyek különböztetik meg, nyelvük azonban közel áll a Szenegálban beszélt niger-kongói nyelvcsalád nyugat-atlanti csoportjához. Eredetük még nem teljesen tisztázott; a szakirodalomban e tekintetben igen sok, bár meglehetősen fantasztikus és megalapozatlan elmélet kelt lábra. Annyi bizonyos, hogy a fulok a XIII. század óta Szenegáltól egészen a Csád-tóig elterjedtek. Nyugat-Szudánban többnyire egyes szudáni törzsek területén kisebb csoportokban és elszórtan – ma kb. 5 millióan – élnek, s csupán néhány különálló helyen vannak túlsúlyban.

Anyagi kultúra

A nomádarabok a XI. században kezdtek nyájaikkal beszivárogni Közép-Afrikából a Sínai-félszigeten át Észak-Afrikába. Lehetséges, hogy kisebb csoportjaik – Núbián keresztül – már a XIII. században eljutottak a szudáni sztyeppekre, tömeges behatolásukat azonban megakadályozta a két erős államszervezet: Dongola és Alwa. Dongola elestével a XIV. században megnyílt az út az arab pásztornépek számára a Nílus völgyén keresztül, s a kaput csak még szélesebbre tárta az Aiwa birodalom XVI. század elején bekövetkező bukása. Néhány évszázad leforgása alatt számos arab törzs telepedett le nyájaival együtt Kelet- és Közép-Szudánban egészen a Csád-tóig, az eredeti néger lakosság környezetében is mindenütt megtartva saját nyelvét és az iszlám vallást, sőt, nyelvi és vallási szempontból éppen ők gyakoroltak erős befolyást Szudán őslakóira. Ezzel szemben viszont az arabok és a szudáni négerrek közötti vegyes házasságok a szudáni arabok antropológiai típusának kialakításában játszottak nagy szerepet, erősen érvényesítve a negroid fajta jellegét. A nomád arabok és a földműves szudáni lakosság természetesen az életmód és a kultúra területén is sok mindent átvett egymástól. Nyilván arab hatásra hagyott fel több néger törzs a sivataggal határos északi sztyeppvidékeken a földműveléssel. Másfelől azonban több arab törzs – főleg a földművelésre alkalmasabb sztyeppeken – letelepült földművelő életmódra tért át. Ilyenek a Nílus menti

Khartoum körül és attól északra élő arabok, Szudán Köztársaság délnyugati részében a fertit törzs, továbbá néhány törzs Dél-Wadaiban. Az esős időszakban a többi arab törzs is termel némi sorghumot vagy kölest, amelyet többnyire piacon adnak el, és a vételárból állatállományukat bővítik. Földművelésük azonban a nomád pásztorkodáshoz képest teljesen másodrendű.

A szudáni arab törzsek többsége szarvasmarhát tenyészt. Közös néven baggaráknak hívják őket, a „szarvasmarhát” jelentő arab *baggar* szó nyomán. Valamennyi szudáni arab törzsnek juh- és kecskenyájai is vannak, s lovat és szamarat is tartanak, amelyeket a bikák mellett háts- és ígásállatként használnak. Csak néhány, Észak-Szudán száraz sztyeppjein s főleg Szudán Köztársaságban élő – *abbaláknak* nevezett – törzs tart tevecsdát.

Az arab pásztortörzsek nyájaikkal évente néha több száz kilométeres utakat is megtesznek. A baggarák az esős időszakban az északabbra fekvő száraz sztyeppekre vándorolnak, hogy elkerüljék a cecelegyet; a száraz időszakban viszont délre húzódnak, ahol jobb legelőket és bővebb vízforrásokat találnak.

A nomád arab törzsek fő tápláléka a tej. Kisebb mértékben fogyasztanak ugyan mezőgazdasági termékeket és húst is, de az állatállomány elsősorban a gazdagság jelképe, s a törzsek többsége inkább az elejtett vad húsát eszi, mint a háziállatokét.

Az arab pásztortörzsek lakhelye a könnyű és könnyűszerrel szállítható, leggyakrabban gyékénnyel vagy bőrrel fedett sátor.

A nyájaikkal vándorló *fulok* ideiglenes táboraikban könnyen hordozható, kupola alakú kunyhókat építenek, amelynek faágból készített vázát gyékénnyel, fűvel vagy lombbal fedik. Egy-két törzs a letelepedett földműves népektől átvette azok hajléktípusát – a kúp alakú, zsúptetővel fedett kunyhót.

Nomád életük szabja meg anyagi kultúrájukat is, amely csak a legszükségesebb használati tárgyakra korlátozódik: ilyenek a vízhordó bőrsákok, a fából vagy tökből, kivájt tejesevények, az alvógyékények stb.

Általánosan használt fegyverük a puska és a tör, amelyet karjukra szíjazva hordanak. Viseletük fő darabja a fehér pamuting, amely a földműves szudáni törzseknél is erősen elterjedt.

Társadalom

A szudáni arabok vagyoni­lag erősen differenciálódtak, nemzetségi–törzsi szervezetük azonban csak korunkban indult bomlásnak. Vallásuk az iszlám, a fulok egyes csoportjainál azonban az eredeti vallási képzetek a mai napig elevenen élnek.

Életmódjuk, kultúrájuk és társadalmi szervezetük tekintetében eltérnek a nomád pásztorkodó fuloktól azok a csoportok, amelyek nyilván a szudáni földműves törzsek hatására a letelepült életmódra tértek át. A néger földműves lakossággal való erős keveredésük következtében a letelepedett fulok mind negroid vonásaikkal, mind antropológiailag nagymértékben különböznek a nomád fuloktól, akikkel egyébként azonos nyelvet beszélnek. A letelepedett fulok jelentős szerepet játszottak Nyugat-Szudán történelmében, gazdaságilag és társadalmilag fejlettebbek voltak nomád törzstestvéreiknél. Nemzetségi szervezetük már régebben felbomlott, s a társadalom rétegződésével egyidejűleg erős katonai szervezet alakult ki. A letelepedett fulok, a nomádokkal ellentétben, fanatikus muzulmánok. Az igaz hitért való harc ürügyén s az iszlám terjesztésének jelszavával számos független szudáni törzset leigáztak. A XVIII. század közepén meghódították a Fouta Djalonban – a mai Guineai Köztársaság területén – élő törzseket. E vidék mai lakossága, amely az őslakosság és a fulok keveredéséből jött létre, a fulok nyelvét beszéli. A legendás Oszman dan Fodio vezérlete alatt a fulok a XIX. század elején egymás után meghódították valamennyi észak-nigériai haussza államot, és uralmuk alá kényszerítették Nigéria további területeit is. Ma kétmilliónál több ful él Nigériában.

ÉSZAK-AFRIKA NÉPEI

A Szaharát és a Szaharától északra a Földközi-tenger partvidékéig terjedő területeket magába foglaló Észak-Afrika lakossága jellegével és kultúrájával kiválik Afrika általános kulturális képéből. Észak-Afrika kultúrája – amint azt az előző fejezetekben láttuk – jelentősen hatott a Szaharától délre eső területek kulturális fejlődésére, maga azonban a földközi-tengeri (mediterrán) és elő-ázsiai nagy kultúróvezetethez kapcsolódik. A Szahara keleti részének lakossága, amely fajilag azonos ugyan a szudáni négekkel, kulturális és történelmi szempontból az észak-afrikai területhez sorolható, ugyanúgy, mint a Szahara és a földközi-tengeri partvidék, europeid rasszhoz tartozó többi lakói is.

Észak-Afrika néprajzi térképén ma legnagyobbbrészt arabok szerepelnek, akik a VII. században, s nagyobb mértékben a XI. századtól kezdve két hullámban vándoroltak be. Az arab nyelv, az iszlám és az arab kultúra fokozatosan tért hódított Észak-Afrikában, és felülkerekedett a régebbi lakosság kultúráján, nyelvén. Az őslakosok – a *berberek* – maradványai főleg a nehezen járható hegyvidékeken és a szaharai oázisokban leltek menedéket. A berberek többsége ma Marokkóban, valamint Ifni és Algéria szomszédos részeiben él, egyes csoportjai azonban elszórtan az algériai hegyekben és az algériai Szaharába, továbbá Tunisz, Líbia, Egyiptom hegyes vidékeire és sivatagi oázisaiba, valamint Mauritánia déli részébe húzódtak vissza. A berberek átvették ugyan az araboktól az iszlámot, azonban nemcsak nyelvükben, amely a hamita–szemita nyelvcsalád önálló csoportja, hanem kultúrájukban is különböznek tőlük, bár utóbbi a különböző berber csoportoknál sok tekintetben magán viseli az arab hatást.

A berberek gazdasági életének alapja a földművelés és az állattenyésztés, amely azonban nem másodlagos és kiegészítő jellegű. Az intenzív földművelést a dombtelepítőn fekvő földek teraszos kiképzése,

Sivatagi tájkép, Tunisz

továbbá a mesterséges öntözés és a vascsoroszlyás faeke használata teszi lehetővé. Fő termelvény a búza és az árpa, de földjeiken számos más növényt is termesztnek, amelyek közül a legfontosabb a kukorica, a köles és a sorghum. A földközi-tengeri vidékikre jellemzően náluk is nagy jelentőségre tett szert a gyümölcstermelés, főleg a füge, olíva és datolya termesztése. A sivatagi oázisokban élő berberек mezőgazdasági tevékenységének alapja a datolyatermesztés.

A legfőbb háziállat – s ez ugyancsak tipikus az egész földközi-tengeri övezetben – a kecske és a juh. Csak az észak-marokkói Rif hegyvidékén tenyésztnek nagyobb mennyiségű szarvasmarhát, amelyet itt főleg a nők gondoznak, míg a kecskéről való gondoskodás a férfiak dolga. Hátas- és igásállatként szamarat, öszvért, lovat és tevét tartanak. Már a római források megemlítik e terület híres lótényésztését. A teve is ismert volt az arabok bejövetele előtt, bár tömegesen csak az arabok hatására terjedt el.

A juh- és kecskenyájakat az év túlnyomó részében a hegyi lejtőkön s az alattuk elterülő völgyekben legeltetik, és többnyire hosszú utat tesznek meg, hogy megfelelő legelőkhöz és vízforrásokhoz jussanak. A berberек ennek ellenére letelepült életmódot folytatnak, mivel a lakosságnak csak egy része vándorol nyájaikkal a messzi legelőkre. Zömmel állandó, gyakran eléggé szétszórt falvakban élnek, amelyeket külső támadás ellen fallal, sőt őrtornyokkal ellátott bástyákkal védenek. A falu lakóházai a megerősített központi magtár köré csoportosulnak, amely gyakran védőbástyának is beillik. Ha fegyveres támadás veszélye fenyegeti őket, a magtár tágas udvarára terelik nyájukat is. A lakóház alaptípusa a négyszögletű, kőből vagy vályogtéglából épült, terasz-szerű lapos tetővel fedett ház, többnyire zárt udvarral. Egyes berber törzsek a lapos tetők helyett nyerges, szalmazsúppal vagy kőlapokkal fedett tetőket is építenek; gyakran találkozunk azonban másfajta lakóház típusokkal is, pl. kúp fedelű, henger alakú kunyhókkal, félig földbe épült ovális viskókkal, sőt barlanglakásokkal. Az utóbbiaknak csak az elülső részét építik ki, s gyakran nemcsak összefüggő sort képeznek egymással, hanem emeletesen is egymás fölé épülnek, úgyhogy a felsőbb emeleteken levő barlanglakásokat csak kő- vagy agyaglépcsőkön lehet megközelíteni.

A berberек ingyszerű ruhát és különböző szövet átalvetőket viselnek. Ruháikat vízszintes szövésűeken főleg juh- és kecskegyapjából szőtt anyagokból varrják. A nők vertikális szövésűeiken csodálatosnál csodálatosabb gyapjuszőnyeget készítenek. A szövéshez hason-

lóan egyéb kézműiparágak is fejlettek, mint pl. a színesfémek és ezüst feldolgozása, a bőrfeldolgozás, a fazekasság stb. Agyagedényeiket fazekaskorongon, de gyakran anélkül készítik, mint pl. az algériai kabilok, akiknek kerámiája nemcsak formai gazdagságával, hanem élénk színekben bővelkedő, gazdag geometriai díszítőelemeivel is kiválk.

Az észak-afrikai berberék társadalmi rendszerében a katonai demokrácia több jellegzetes vonása különböztethető meg. A szomszédos falvak független területi egységet alkotnak, amelynek élén az egyes nemzetségek főnökeinek tanácsa Évente vezért választanak maguk közül, s háború esetén még egy külön hadvezért is.

A faluban a legfőbb tekintély birtokosa a férfiak tanácsa, amely szabályos időközönként összeül és dönt a falut érintő minden kérdésben. Az egyes nemzetségek vagy nagycsaládok fejének döntő szava

Tuareg harcos tevéen, Észak-Afrika

van, de a gyűléseken minden felnőtt férfinak joga van szólni, s a döntéshez a jelenlevők egyhangú hozzájárulása szükséges. Egy-egy falu valamennyi férfilakója egy nemzetségbe tartozik, de a köztük fennálló fiktív vagy valóságos rokoni szálak kölcsönös kapcsolatukban már nem játszanak elsődleges szerepet, s gyakran a köztük fennálló szomszédi kapcsolatok a döntőek. Az egyes berber falvak tipikus szomszédi

közösségek, amelyek közösen birtokolják a legelőket és a megműveletlen földet, míg a megművelt földekkel az egyes nemzetségek szabadon rendelkeznek. A nemzetségeknek a berber társadalomban nincs már semmi valóságos szerepük, s már a házasságokra sem gyakorolnak befolyást. Az eredeti nemzetségi szervezet utolsó maradványa a patriarchális nagycsalád, amelyet a főnök feleségével, hajadon leányaival és nőtlen fiaival, valamint nős fiaival és azok feleségeivel és gyermekeivel alkot. Ez a nagycsalád nemcsak a társadalmi, hanem a gazdasági élet alapegysége is, amely közös településen vagy közös házban lakik.

Általánosan elterjedt az a nézet, hogy az afrikai kontinens negyed-részét elfoglaló Szahara végtelen homokpusztái a szélsőségesen ked-

vezőtlen éghajlati viszonyok folytán teljesen lakatlanok. A sivatag hatalmas területei, amelyeken minden vízforrás hiányzik, valóban néptelenek, a Szahara nagyobb része azonban gyéren betelepült pásztorkodó és földművelő törzsekkel, amelyek az oázisokban tömörülnek, ahol a föld alatti források vagy mély kutak biztosítják számukra a legfontosabb létfeltételt, s az igen-igen sok fáradságot igénylő megélhetést.

A Szahara középső részét a *tuaregek* népesítik be, akik nyelvileg és embertanilag a berberек csoportjához tartoznak, életmódjukkal azonban számottevően különböznek tőlük. A mai tuaregek nyilván azoknak a berber törzseknek a leszármazottai, amelyeket a XI–XII. században az arabok a sivatag legzordabb pusztaságaiba szorítottak ki, ahol a kedvezőtlen természeti viszonyok miatt s bizonyos mértékben talán az arabok hatására is, a nomád életmódra tértek át. Juh- vagy kecskebőrből készített hordozható sátrakban élnek, gazdaságilag pedig a teve-, kecske- és juhtenyésztéstől függnék. A legszükségesebb mezőgazdasági termékeket és élelmet részben a karavánkereskedőktől szerzik be, akiknek ellenértékként védelmet nyújtanak a Szaharán keresztül vezető útyukon, részben pedig a szaharai oázisok általuk meghódított néger lakosságától. A tuaregek a néger lakosokkal nyelvileg és kisebb mértékben antropológiailag is keveredtek.

A tuaregek gyapotöltönyt viselnek, nadrágot, ujjatlan inget és valami kabátfélét. A férfiruha jellegzetes tartozéka az ún. *litham* – a fejet és az arc alsó részét takaró keskeny szövetsáv. A nők is teljesen felöltözve járnak, az arab nőktől eltérően azonban nem takarják el arcukat. A szaharai tuareg harcos öltözkékének csaknem elmaradhatatlan kiegészítői a személyi fegyverek: dárdák, téglalap alakú nagy bőrpajzsok, kardok és török, amelyeket tokban hordanak felső karjukon.

A kézművesség – mint valamennyi afrikai nomád népnél – a tuaregeknél is nagyon kezdetleges, és anyagi kultúrájuk sem túlságosan gazdag és sokoldalú, egyedül bőrfeldolgozásuk számottevő; a bőrből fontos használati tárgyakat készítenek; vízhordó edényeket, nyergeket, tör- és kardtokokat, különféle teherhordó zsákokat és táskákat, párnákat stb. Ismerik a szövetsfestést is, és bőrkészítményeiket rátétes és plasztikusan nyomott mintákkal díszítik.

A tuaregek eredeti társadalmi rendszere jórészt már teljesen felbomlott. A fokozatosan kialakuló nemzetségi arisztokrácia mind az eredeti nemzetségi közösségek tagjait, mind a meghódított néger lakosság rétegeit kizsákmányolja. Feudális jellegű osztálykapcsolatok alakultak ki, amelyeket az jellemez, hogy a feudális tulajdon alapja

nemcsak a föld, hanem elsősorban az állatállomány. Figyelemre méltó, hogy ebben a társadalomban, amely oly magas fejlődési fokot ért el, s ezenfelül az iszlámot vette fel vallásul, mostanáig fennmaradt a matrilineáris leszármazási rendszer, s a nők kivételes helyzetet élveznek a társadalomban. Gyakorlatilag egyenjogúak a férfiakkal, beleszólhatnak a közügyek intézésébe, és teljesen egyenjogúak a házasságban is. Kizárólag a nők ápolják a művészeteket és költészetet. Érdekes, hogy a nőknek sokkal nagyobb százaléka írástudó, mint a férfiaké. Míg a férfiak arab írással írnak, a nők a *tifinaq* írást használják, amely a régi líbiai írásmódból keletkezett, s legrégibb emlékei az i. e. IV. évszázadból maradtak fenn. A nők előkelő társadalmi rangját és a tuaregeknél fennálló matrilineáris rendszert a néprajzi szakirodalom eddig nem magyarázta meg kielégítő módon, minthogy e jelenségeket nem lehet a régebbi társadalmi viszonyok maradványának tekinteni.

Beduin leány, Tunisz

Busarin-arab leány, Felső-Egyiptom

Az archeológiai ásatások ősemberleletei egyöntetűen arra mutatnak, hogy a Szahara eredeti lakói a negroid fajtához tartoztak. Mint már említettük, a *Szahara néger őslakosságának* maradványai a nomád tuareg törzsek között mindmáig alávetett földművesekként letelepülten élnek. A néger faji elem, különösen a Szahara keleti részében igen számottevő; itt a közép-szaharai nyelveket beszélő négerek alkot-

ják a lakosság magvát. A Szahara határán, Niger és Csád mentén élő néhány tuba törzs – legalábbis részben – letelepült életmódot folytat, és főleg földműveléssel foglalkozik, amely a Szaharában – akárcsak Afrika többi területén – régebbi, mint a nomád pásztorkodás. A táplálkozás alapját képező legfontosabb termék a datolyapálma, emellett azonban különböző gabonaféléket, főleg kölest, árpát és kukoricát, valamint különböző zöldségféléket is termelnek. A sivatagi oázisokban a földművelést mesterséges öntözés teszi lehetővé: a vizet bőrsákokkal merítik a mély gémeskutakból, és vizesárkokkal vezetik tovább a földekre. Valamennyi szaharai néger törzs kecskét, juhot s – a törzsek többsége – szarvasmarhát is tart. Háta teherhordó állatuk a szamár és a teve. A törzsek többségénél az állattenyésztés szolgáltatja élelmezésük alapját: a hús és a vaj táplálkozásuk legfontosabb része. A Szahara pásztortörzsei az állati eredetű táplálékot kiegészítő legfontosabb mezőgazdasági termékeket részben cserével szerzik be a letelepedett földműves törzsektől, részben pedig a kereskedőktől, akik tevéken szállítják azokat ide Afrika északibb földműves vidékeiről és Szudánból. Valamennyi szaharai törzs maga is intenzíven részt vesz a karavánkereskedelemben, amelynek hozama lényegesen hozzájárul megélhetésük biztosításához. A nomád pásztortörzsek könnyen hordozható, pálmalevelekkel vagy bőrökkel fedett kunyhókban vagy sátrakban laknak. A letelepedett földművesek agyagból vagy kőből építik többnyire négyszög alakú és nyerges tetejű, zsúppal fedett házaikat.

A szaharai néger törzsek anyagi kultúrája igen hasonlít a tuaregekéhez. A férfiak szintén gyapjú- vagy gyapotöltönyt viselnek, a nők pedig hosszú, kék gyapotszövetbe burkolóznak. A ruhakészítéshez helyenként még felhasználják a kikészített juhbőrt is, amely a gyapjú- és gyapotkermék elterjedése előtt nyilván általánosan használatos volt. Fegyvereik is hasonló típusúak, mint a tuaregeké, vadászfegyverül azonban mostanáig is az ausztráliai bumerángokra emlékeztető hajítófákat használják. A tuaregekhez és valamennyi afrikai pásztortörzshöz hasonlóan, a Szahara néger lakói is lenéznek minden kézműves-foglalkozást. A kézművesek zárt társadalmi csoportot alkotnak, mivel a kovácsok és a kovács családból származó lányok nem házasodhatnak a törzs többi lakóival.

A szaharai néger törzsek eredeti nemzetségi rendszere jelenleg már felbomlóban van. Vallásuk az iszlám, és a korán jogszabályai szerint élnek, ami bizonyos mértékben eredeti társadalmi rendjüket is befolyásolja, amint ez az örökösödési vagy családi viszonyokból kitűnik.

Észak-Afrika legfiatalabb etnikai eleme az *arab*. Észak-Afrika gyakorlatilag már a VII. században az arab bagdadi kalifátusnak, annak a hatalmas feudális birodalomnak a részévé vált, amely a VII. század elején, virágzása tetőpontján Spanyolországtól Kína nyugati határáig terjedt. Az arab hódítás azonban nem hozott lényeges változást az afrikai lakosság etnikai összetételében, mivel az arab elem számbelileg nagyon gyér volt, s főleg a nem nagy létszámú katonai helyőrségekre korlátozódott. A VIII. század folyamán a mai Marokkó, Algéria és Tunisz el is szakadt a bagdadi kalifátustól, s területükön a berberék – akik az arab fennhatóság idején áttértek az iszlámra – független birodalmak egész sorát alapították. A X. században az arabok ismét magukhoz ragadták az uralmat ezekben az országokban, megalapítva a fatimida kalifátust, amely Afrikán kívül Elő-Ázsia egy részét is magába foglalta. Észak-Afrika arab megszállásának legjelentősebb következménye az iszlám elterjedése volt, amit az is elősegített, hogy a más vallású lakosokat sokkal nagyobb adókkal sújtották, mint a muzulmánokat. Az iszlámmal együtt gyorsan terjedt az arab nyelv is. Berber törzsek egész sora arabizálódott, s az arab kultúra egyéb elemei is szerteszóróztak Észak-Afrikában. A lakosság etnikai összetétele és életmódja azonban még ekkor sem változott meg lényegesen. Döntő fordulatra csak a XI. században került sor, amikor Közép-Afrikából tömegesen kezdtek beszivárogni nyájaikkal a nomád arab törzsek, minden legeltetésre alkalmas földet elfoglaltak, és az eredeti berber földműves lakosságot a távoli hegyvidékekre és a sivatag oázisaiba szorították ki. Rövidesen egész Észak-Afrika területén szétterjedtek, s az elarabosított berber törzsekkel együtt mélyen behatoltak a Szahara nyugati részébe is, ahol meghódították, és fokozatosan rabszolgáikká tették az eredeti néger földműveseket, majd a XIII. században a Nílus mentén megkezdték behatolásukat Szudánba is, amint erről már az előző fejezetben szoltunk. Anyagi kultúrájuk a nomád berber, és tuareg törzsekével azonos, s a nemzetségi–törzsi rendszer, a vérrokonságon alapuló közösségek csak napjainkban kezdenek gyengülni.

Az említett arab törzsektől eltérnek Észak-Afrika államalkotó kultúrnépei: az ugyancsak arabul beszélő egyiptomiak, líbiaiak, tunisziak és marokkóiak. Ezek a népek bonyolult etnogenetikai folyamatok során az arab etnikumnak más etnikai csoportokkal, pl. a berberekkal, törökökkel, Egyiptomban a szíriaiakkal, a núbiaiakkal stb. való egyesüléséből születtek meg.

BIBLIOGRÁFIA

- ANKERMANN, Bernhard
1905 Kulturkreise und Kulturschichten in Africa, *Zeitschrift für Ethnologie* (Berlin), 37, pp 54–84.
- BAUMANN, Hermann
1926 Faterrecht und Mutterrecht in Afrika, *Zeitschrift für Ethnologie*, 58, 61–161 old.
- BAUMANN, Hermann – WESTERMANN, Diedriche
1940 *Völkerkunde von Afrika: mit besonderer Berücksichtigung der kolonialen Aufgabe*, Essen, Essener verlagsanstalt, 665 old.
- BJERRE, Jens
1964 *Kalahári. Kőkori emberek az atomkorban*, ford. BALASSA Klára, Budapest, Gondolat, 222 old. + nagyszámú fekete–fehér fotó (Világjárók, 35)
- BODROGI Tibor
1961 (szerk.) *Az oroszán-menyasszonyok*. Dél-afrikai népmesék, ford., utószó, vál. és jegyz. – –, Budapest, Európa 175 old. + 6 t. (Népek meséi)
- CERULLI, Ernesta
1956 *Peoples of South-West Ethiopia and Its Borderland*, London, Hazell Watson & Viney Ltd., x + 148 old. (Ethnographic Survey of Africa, edited by Daryll Forde.) (North-Eastern Africa, Part 111.)
- CSEKANOWSKI, J.
1917–1924 *Forschungen im Nil-Kongo-Zwischengebiet: Ethnographie, Uele, Ituri, Nil-Länder Ergebnisse der Deutschen Zentral Afrika-Expedition 1907-1908* (Gebundene Ausgabe), 1–2. köt., Leipzig, Klinghart, 425 és XVI + 714 old.
- DELAFOSSÉ, Maurice
1912 *Haut-Sénégal-Niger*, 1–3. köt., Paris, Emile Larose, 428 + 430 + 316 old.
- DUNDAS, Charles
1924 *Kilima-Njaro and Its People. A History of the Wachagga, Their Laws, Customs and Legends, Together with Some Account of the Highest Mountain in Africa*, London, H. F. and G. Whiterby, 348 old.
- ERMAN, Adolf
1923 *Aegypten und ägyptisches Leben im Altertum*, Tübingen, Mohr, XXVII + 692 old.
- EVANS-PRITCHARD, E. E.
1948 *The Divine Kingship of the Shilluk*, Cambridge. (The Frazer Lecture) (reprint: *HAU: Journal of Ethnographic Theory*, 2011, 1, 1, 407–422. old.)

- FORDE, Daryll – SCOTT, Richenda
 1945 *The Native Economies of Nigeria*, London, Faber and Faber, XXIV + 312 old. + 4 térkép.
- FORTES, Meyer – EVANS-PRITCHARD, E. E.
 1940 *African Political Systems*, London – New York – Toronto, Oxford University Press for the International African Institute, 302 old.
- FROBENIUS, Leo
 1933 *Kulturgeschichte Afrikas. Prolegomena zu einer historischen Gestaltlehre (Histoire de la civilisation africaine. Préliminaires à une théorie historique des formes)*, Zürich, Phaidon, 652 pp., ill. index.
- GREENBERG, J. H.
 1955 *Studies in African Linguistic Classifications* (reprinted from the Southwestern Journal of Anthropology), New Haven, Compass Publishing Co., 116 old.
- GUSINDE, M.
 1955 Pygmies und Pygmoids: Twides of Tropical Africa, *Anthropological Quarterly* (Washington), Vol. 28, No. 1, 3–61 old.
- JENSEN, A. E. – RHOTERT, H.
 1936 *Im Lande des Gada*, Stuttgart, Strecker und Schöder, 608 old. (Veröffentlichung des Forschungsinstituts für Kulturmorphologie)
- KENDE István
 1962 *Gueladyo, a nagy szerelmes. Népmesék Guineából*, Budapest, Európa, 182 old. + 11 t. (Népek meséi – sorozat)
- KJERSMEIER, Carl
 1935–1938 *Centres de style de la sculpture Nègre Africaine*, 1-4. köt., Paris–Copenhagen, Albert Morance.
- LEBZELTER, VIKTOR von
 1934 *Eingeborenenkulturen in Südwest- und Süd-Afrika*, Wissenschaftliche Ergebnisse einer Forschungsreise nach Süd und Südwestafrika in den Jahren 1926–1928, Leipzig, Verlag K. Hiersemann, X + 306 old.
- LEUZINGER, Elsy
 1962 *Afrique, l'art des peuples noirs*, Paris, Michel, 251 old.
- MAGYAR László
 1859 *Délafrikai utazásai 1849–57. években*, szerk. Hunfalvy János, Pest, Emich Gusztáv nyomtatása, 464 old. + 8. tábla.
 1859 *Reisen in Süd-Afrika in den Jahren 1849 bis 1857*, (szerk.) Johann Hunfalvy, Pest – Leipzig, Lauffer & Stolp, 450 old. (új kiadása: 1973, Mendeln, Kraus Reprint, XII + 450 old.)
- McCULLOH, Merran
 1950 *The Peoples of Sierra Leone Protectorate*, London, International African Institute, 102 old.
- MEEK, Charles Kingsley
 1931 *Tribal Studies in Northern Nigeria*, 1–2. köt., London, Trench, Tuebner & Co, 582 + 633 old.

MURDOCK, George Peter

- 1959 *Africa. Its Peoples and Their Culture History*, New York–Toronto–London, McGRAW-HILL, 456 old.

NADEL, Siedfried Frederick

- 1942 *The Black Byzantium: The Kingdom of Nupe in Nigeria*, London, International Institute of African Languages & Cultures, 420 old.

NADEL, Siedfried Frederick

- 1947 *The Nuba: an anthropological study of the hill tribes in Kordofan*, London–New York, Oxford University Press, XIV + 527 old.

SELIGMAN, Charles Gabriel

- 1930 *Races of Africa*, London – New York, Oxford University Press, 256 old.

STUHLMANN, Franz

- 1894 *Mit Emin Pascha ins Herz von Afrika*, Berlin, D. Reimer, XXI + 901 old.

TORDAY, Emil – JOYCE, Thomas Athol

- 1922 *Notes ethnographiques sur les populations habitant les bassins de Kasai et du Kwango Oriental: 1. Peuplades de la forêt.; 2. Peuplades des prairies*, Bruxelles, Ministère des Colonies, 359 old. + 17 t. (Musée du Congo Belge. Annales D. Ethnographie, Anthropologie, Ser. 3.. Vol. 2/2.)

WESTERMANN, Diedrich

- 1952 *Geschichte Afrikas: Staatenbildungen südlich der Sahara*, Köln, Greven Verlag, 492 old.